

‘આવું કેમ સૂઝયું?’

ટોલરેટોય

લિખિત વાર્તા

અનુવાદક:

વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

પ્રકાશક:

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

બીજી આવૃત્તિ

પ્રત ૧,૧૦૦

મુદ્રક:

ગુલબારીલાલ નંદા

મન્દર મુદ્રણાલય

ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

જમનાદાસ ભગવાનદાસ રમારકભાળાનાં

બીજાં પુસ્તકો

		કિંમત
બતે મનૂરી કરનારાઓને	(ટોલસ્ટોય)	૦-૩-૦
ટોલસ્ટોય અને શિક્ષણ	(કોસખી)	૦-૮-૦
કેળવણીના પાયા	(મશરવાળા)	૧-૦-૦
ત્યારે કરીશું શું ? ભાગ ૨	(ટોલસ્ટોય)	૧-૦-૦
ખાદી નિબંધ		૧-૦-૦
જીવનસિદ્ધિ	(ટોલસ્ટોય)	૦-૯-૦
જીવનશોધન ભાગ ૨	(મશરવાળા)	૦-૧૨-૦
ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર	(ગ્રેગ)	૦-૧૨-૦

જીવનનો ચેપ

‘આવું કેમ સૂઝયું?’ એ ટોલસ્ટોયની ઉત્તરાવસ્થામાં લખેલી ‘The Forged Coupon’ નામની વાર્તાનો અનુવાદ છે. દીર્ઘ, સતત અને તીવ્ર મનોમંથનને પરિણામે ટોલસ્ટોયને જે નવો જન્મ અને નવું જીવન મળ્યું, જેને પરિણામે તેઓ અમીર મટી ગરીબનવાજ થયા, ભોક્તા મટી ત્યાગ તરફ વળ્યા, નરી કલાના ઉપાસક મટી માંગલ્યના ભક્ત બન્યા, તેની ઊંડી છાપ તેમની ઉત્તરાવસ્થાની સર્વ કૃતિઓ પર પડેલી છે. એ પરિવર્તન પછીની તેમની સાહિત્યસેવા અધી સત્યની સ્થાપનાને અર્થે જ થયેલી છે. આ સમયને વિશે બોલતાં તેમણે પોતે કહેલું છે, ‘હું વસ્તુનો જ વિચાર કરું છું, શેલી વિશે જરાયે હરકાર રાખતો નથી.’ કલાને તેમણે મૌલ્ય માની, છતાં તેમની કલ્પમમાં એવું અદ્ભુત જાદુ

હતું કે જે વસ્તુ પર તેમનો હાથ ફરતો તે કલામય બન્યા વિના રહેતી નહિ. ઉત્તરાવસ્થાનાં તેમનાં કેટલાંક નાટકો, નવલકથાઓ વગેરે કલાકૃતિના ઉત્તમ નમૂના ગણાયાં છે. ‘આવું કેમ સૂઝયું?’ એ આ પ્રકારની એક ઉત્તમ નવલકથા છે.

‘જીવનનો ચેપ’ એ એ શબ્દોમાં આ આખી વાર્તાનું રહસ્ય આવી જાય છે. સત્કર્મથી મનુષ્ય ચડે છે, દુષ્કર્મથી પડે છે, એ સામાન્ય નીતિતત્ત્વ સૌ જાણે છે; જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રો એને કર્મના અટળ નિયમ તરીકે ઓળખાવે છે. પણ દુષ્કર્મથી મનુષ્ય પોતાને પાડે છે તેની સાથે જ પોતાની આસપાસનાં પણ પાડે છે, પોતે દુષ્ટ બની પોતાનું એકલાનું અદિત નથી કરતો, પણ દુષ્ટતાની દુર્ગંધ વાતાવરણમાં ફેલાવે છે, એ વ્યાપક તત્ત્વદર્શન ટોલસ્ટોયે આ વાર્તા દ્વારા કરાવ્યું છે. એક પિતાના એક જ લાલુના તોછડાપણાથી દીકરો વીકરે છે, અને છેતરપિંડીમાં ઊતરે છે, એમાંથી બીજા અનેક માણસો છેતરપિંડી કરતાં શીખે છે, એમાંથી જુદા-જુદા માણસો ચોર, દારૂબાજ અને લંપટ નીવડે છે, અને અંતે ખૂન, વેરઝેર અને કેદખાના સુધી પહોંચી જાય છે. તોછડાઈના એક જ શબ્દમાંથી, નાનીશી એક જ છેતરપિંડી-માંથી આવાં દૂરનાં અને વિષમ પરિણામો નીપજે છે, એ જે કલ્પનામાં આવવું મુશ્કેલ છે તે જ સત્ય આ વાર્તા વાંચતાં ભયાનક રીતે મન પર ઠસી જાય છે. પાણીમાં પથરો નાંખ્યો એટલે તરંગોનું ટુંડાળું મોઢુંમોઢું થતું જ જવાનું, તેમ કર્મનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બીજ નાંખ્યું કે તેની અસર ક્યાંક તો થવાની જ, આપણે ધાર્યું પણ ન હોય એવી

જગાએ એમાંથી અંકુરો ફૂટવાના જ; એક પતનમાંથી અનેક પતનપરંપરા ઉત્પન્ન થવાની જ. એ શી રીતે બનતું હશે ?

ટાલરસ્ટોથે પોતાની એક બીજી નવલકથા 'Resurrection' માં પણ મનુષ્યના પતન અને ઉદ્ધારની મીમાંસા કરેલી છે. ઈશ્વરે સૌને આપેલી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ—સ્વતંત્ર અંતરનાદને અનુસરીને માણસ ચાલવા માટે એટલે તેને મંથનો અને વિટંબણાઓ અતિશય ભોગવવાં પડે છે એ ખરું, પણ એ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ જ એને સન્માર્ગે દોરે છે. બિલટું એ બુદ્ધિને કોરે મૂકી જ્યારે મનુષ્ય દરેક આગતમાં રૂઢિપદ્ધ સમાજે નક્કી કરી રાખેલા અભિપ્રાયને અનુસરે છે ત્યારે તેનો માર્ગ અતિશય સરળ ને સુંવાળો થઈ જાય છે, છતાં ત્યાં જ તેનું પતન શરૂ થાય છે.

જગતમાં સાચને, બલાઈને, પ્રામાણિકતાને સ્થાન છે, એટલું જ નહિ પણ એનો જ વિજય છે એ શ્રદ્ધા કિપર જગતનો સદાચાર ટકી રહ્યો છે. એ મંગલ શ્રદ્ધા એ જ આસ્તિકતા છે. મનુષ્ય પોતાના સત્યાચરણના અને બલાઈના વ્યવહારથી જગતની એ આસ્તિકતા જેટલી ટકાવે અને વધારે તેટલી તે જગતની સેવા કરે છે. માણસ પોતે જ્યારે સત્યનો ત્યાગ કરી લુચ્ચો બને છે ત્યારે તે અગ્નિજ્વાલાં બીજાઓની આસ્તિકતાને આઘાત પહોંચાડે છે અને પોતાની દુષ્ટતાનો ચેપ બીજાને લગાડે છે. 'માણસમાત્ર સ્વભાવે સ્વાર્થી' હોય છે, છેતરપિંડી અને ફૂડકપટથી જ જગતમાં ફતેહ મળે છે, સદાચરણ અને દુરાચરણ એ બેદ જ મિથ્યા છે,' એ જાતની નાસ્તિકતા કોઈ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં પેદા કરવી એ મહા-

પાતક છે. એ નારિતિકતાનો ફેલાવો એ જ પાપનો ફેલાવો છે. કર્મના અટળ કાયદા પરથી, ઈશ્વરના ન્યાયીપણા પરથી, સત્યના વિજય પરથી, મનુષ્યસ્વભાવના સારાપણા પરથી શ્રદ્ધા ઊઠી જવી એ મનુષ્યને માટે મરણ કરતાંયે મોટી સમ્મ છે.

‘પાપીની દશા’ એ વાર્તામાં ટોલસ્ટોયે આ જ સનાતન સત્ય સચોટ રીતે બતાવેલું છે.

પાપમાં જો ફેલાવાની આટલી શક્તિ રહેલી હોય તો શું અંતે જગતમાં પાપનો જ વિજય થવાનો છે? શું જગત આખું પાપથી ઊભરાઈ જશે? એમાંથી ઊગરવાનો કશો ઉપાય નથી શું? આ નિરાશાને કારણ નથી એ પણ આપણી વાર્તા બતાવે છે. જેટલી શક્તિ દુષ્કર્મમાં છે તેટલી જ સત્કર્મમાં પણ છે. પાપ જેટલું ચોપી છે તેટલું જ પુણ્ય પણ છે. જેમ પાપના બીજમાંથી પાપનાં વૃક્ષ અને વન ઊગવાનો સંભવ છે, તેમ રાઈ જેવડી પુણ્યની ચિનગારીમાં વધના વધનાં પાપના મહાક્રાંતારોને આળી નાંખવાનું આખૂટ સામર્થ્ય રહેલું છે. કલ્યાણકૃતની દુર્ગતિ કદી થતી નથી એ ભગવદ્વચન જેટલું સાચું છે તેટલું નાનામાં નાનું એક પણ સત્કર્મ એળે જવનું નથી, એની સુવાસ જગતમાં ફેલાયા વિના રહેવાની નથી, એ પણ સાચું છે. એ પણ ઈશ્વરનો જ ફેલ છે. દીવો પ્રગટ્યો અને પ્રકાશ નથી ફેલાયો એવું જગતમાં કદી બન્યું છે ખરું? અંધકારના થર ગમે તેટલા જૂના હોય, ગમે તેટલા ઘાડા હોય, છતાં પ્રકાશનું એક કિરણ એને ભેદી શકે છે. દુરાચાર ગમે તેટલો ઊંડો કે વ્યાપક હોય છતાં એક જ

સતકર્મની પાતળી જ્યોત એને ભેદી જગતને અજવાળા શકે છે. પ્રેમના, ભક્તિના, આર્જવના એક જ દષ્ટિપાતમાં અસાધુના સાધુ કરવાનું, ખૂનીના સંત કરવાનું, ચોરના દાની બનાવવાનું, વિકરાળ વાઘવરુમાંથી સૌમ્ય ગૌમાતા બનાવવાનું, કાઠવમાંથી કમળ પેદા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. એ જ મનુષ્ય ઉપર ઈશ્વરની કૃપા છે. એના વિના મનુષ્ય આજે ક્યાં પડેલો હોત? આ આશાવાદ વિષે આસ્થા એ ઈશ્વર પરની આસ્થાથી બુદ્ધિ નથી. એના પર જ આ જગતનો તાંતણો ટકી રહેલો છે.

આપણી આ વાર્તામાં આ શ્રદ્ધા એક પવિત્ર સાધ્વીના જીવનમાં પ્રગટ ગયેલી છે. તેના સરળ, શ્રદ્ધામય અને નિષ્પાપ જીવનથી તે કેટલાય માણસોને જીવનનો ખરો મર્મ ખતાવી તેમના હૃદયનું પરિવર્તન કરાવે છે. પેલો ખૂની જ્યારે એનું ખૂન કરે છે ત્યારે દયાભરેલા દષ્ટિપાતથી તે તેને વીંધે છે, અને ‘આવું કેમ સૂઝયું?’ એ શબ્દોથી તેના આત્માને જગૃત કરવા જાય છે. સાધ્વીનું આ મરણ સમયનું એક જ વાક્ય ખૂનીના હૃદયમાં ચોંટી જાય છે. ત્યાંથી જ વાર્તાનો રંગ બદલાય છે, ત્રાજવાનું પલ્લું ફરે છે, અને કળિયુગમાંથી સત્યયુગનો પ્રારંભ થાય છે. ખૂની પશ્ચાત્તાપ કરી નિર્મળ થાય છે, ચોરો ચોરી મૂકી દે છે, અને અંતે સૌને પોતાની ભૂલ સમજાય છે, સૌ સન્માર્ગે વળે છે.

આમ આ વાર્તામાં ટોલસ્ટોયે પતન અને આરોહણ બંનેનું દર્શન કરાવ્યું છે. ક૩+ક૨ખ+કખ૨+ખ૩ એ ઐજિક વાક્યમાં જેમ ‘ક’નું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે તેમ ‘ખ’નું

વધતું જાય છે, તેમ આ વાર્તામાં પાપ ભણે પ્રારંભમાં વિગતથી લાગે, પણ ધીમેધીમે જેમ પુણ્યનું બળ વધતું જાય છે તેમ પાપ ક્ષીણ થતું જાય છે, અને અંતે પુણ્ય જ અવશેષ રહે છે. જગતમાં પણ પાપ ધીરેધીરે ક્ષીણ થઈ પુણ્ય જ અવશેષ રહે એવો ધન્ય દિવસ ક્યારેક તો આવવાનો જ છે એ સાધુસંતોની અંતરની શ્રદ્ધા અહીં પ્રગટ થઈ છે. આ કાંતિ ‘પ્રવચનથી, શુદ્ધિની વિશાળતાથી, કે વિદ્વાતાના પ્રચારથી’ નથી થવાની, પણ હૃદયને પ્રેમમય કરવાથી, માનવપ્રેમને ખાતર તપસ્યા આચરવાથી, અને એ પ્રેમને જ જીવન અને મરણ દ્વારા મૂર્તિમંત કરવાથી થવાની છે, એ આ વાર્તાનો સંદેશ છે.

ટોલસ્ટોય સમર્થ કલાકાર છે એમ કહેવું એ એમની ભારે પ્રશંસા નથી. સમર્થ કલાકાર તો તે છે જ, પણ એમની પ્રતિભા માનવહૃદયના એમના વિવિધ અને ઊંડા દર્શનમાં, અને એમના દિવ્ય અને અદમ્ય આદર્શવાદમાં છે. મનુષ્યની હૃદયગુણનાં જે ઊંડાણો અત્યાર સુધી અગમ્ય જાણાયાં છે તેને આ ક્રાન્તદર્શી ઋષિ પોતાની ભેદક દષ્ટિથી અજળ રીતે શોધી કાઢે છે. પણ એ શોધ કેવળ કલાકૃતિને માટે કે કાવ્યાનંદને અર્થે નથી. ટોલસ્ટોયની ઉત્તરાવસ્થામાં કલાનું સ્થાન સત્યે લીધું છે, કાવ્યની સંક્રાન્તિ ઉચ્ચતર એવા કારણમા થઈ છે. દુઃખી માનવજાતિ પ્રત્યે અનુકંપાથી ટપકતું આર્દ્ર હૃદય આપણને તેમની એકેએક કૃતિમાં જોવા મળે છે.

જીવનની કાળી ગાંઠનું દર્શન પણ ટોલસ્ટોયે એટલી જ નિર્દય અને ભયાનક રીતે કરાવેલું છે. સત્યના ભક્ત

અને આદર્શવાદી ટોલસ્ટોય પ્રત્યે યુરોપમાં બહુ થોડાની સહાનુભૂતિ છે એ ખરું, પણ યથાર્થદર્શી ટોલસ્ટોય પર અને એ યથાર્થદર્શનવાળી તેમની કૃતિઓ પર આખું યુરોપ વારી જાય છે. અમીરઉમરાવોના ભોગવિલાસ અને બેજવાબદાર આડંબરો સામે કંગાલ, દલિત, બૂખે મરતા ખેડૂતોનાં પશુ કરતાં પણ બૂંડાં જીવનો ટોલસ્ટોયની કૃતિઓમાં પ્રકાશ અને છાયાની પેઠે ચીતરાઈ ગયેલાં છે. રશિયન જીવનની એકેએક બદીને તેમણે તેના નમ સ્વરૂપમાં ઉઘાડી પાડી છે. જીવનની મેલી બાબતોનું યથાર્થદર્શન અને ચિત્રણ હમેશાં લાભકારક છે જ એમ નથી. નહિ તો ડિટેક્ટિવ નવલકથાઓ અને સિનેમાની શ્રીલંકાએ જ સમાજના નિહતકર્તાનું સ્થાન લીધું હોત. ટોલસ્ટોયનું યથાર્થદર્શન નગ્ન છતાં ઉચ્ચ ભૂમિકાએ રહીને કરેલું હોવાથી તે વિકારોનું પોષક કે પાપનું પ્રેરક નથી બનતું. એમના જેટલા જ સમર્થ યથાર્થદર્શી ટોમસ હાર્ડીએ કહેલું છે કે ‘જો જગતમાં ચડવાનો રસ્તો હોય તો પતન કેટલું ઊંડું છે તેનું દર્શન આવશ્યક છે.’ અંધકાર કેટલો ઘાડો છે તે જાણ્યા વિના અજવાળાની શી કદર? ટોલસ્ટોયનું યથાર્થદર્શન—સમાજના મેલનો ચિતાર—આ પ્રકાશની પૂજાને અર્થે છે, મનુષ્યનો આશાવાદ પોષવાને અર્થે છે, આટલા પાપપુંજને ભેદનાર અને સત્યને વિજય અપાવનાર જગતનો ત્રાતા કોઈ છે એ ધર્મશ્રદ્ધાના સ્થાપનને અર્થે છે, તેથી જ તે સ્પર્શક છે.

ટોલસ્ટોય સમગ્ર જીવનને હસ્તામલકવત્ જોઈ શકે છે, જીવનકાંતારમાં ગેંડાની પેઠે સ્વૈરવિહાર કરી શકે છે, જીવનની ખાણમાં પેસી રતો અને ક્યારે બહુ બહાર કાઢી

બતાવે છે. સામાન્ય કલાકારો સાચા જીવનને સ્પર્શ કરતાં જ
 ડરે છે. એથી વધારે પ્રતિભાવાન હોય તે જીવનનું સૌંદર્ય
 અને કારુણ્ય બતાવી વાચકની ભાવનાઓને કામળ બનાવે છે,
 કદીક આંસુ પણ પડાવે છે. પણ ટોલરટોય એટલેથી
 અટકતા નથી. તે વાચકના હૃદયને થથરાવીને તેને અસ્વસ્થ
 કરી નાંખે છે, જીવનની જૂની જડો ઉખેડી નાંખે છે, અને
 પડેલાંનું સ્વસંતોષી સુખી જીવન અશ્વકથ કરી મૂકે છે. તેથી
 જ એક અંગ્રેજ ટીકાકારે તેમને ‘ભયંકર’ કહેલા છે. આવા
 ‘ભયંકર’ લોકોમાં જ સમાજનું પરિવર્તન કરાવવાનું સામર્થ્ય
 રહેલું છે. ‘આવું કેમ સૂઝયું?’ એ વાર્તા વાંચ્યા પછી
 વિચારશીલ વાચકને પોતાના જીવનનો નવેસર વિચાર કર્યા વિના
 ચાલે એમ નથી. ‘તું’ જે ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ ચાલે
 તો જેમ તારી આંખ સામે ઈશ્વરે આ પ્રજાઓનો નાશ કર્યો
 તેમ તારા પણ લુકા ગિડી જશે,’ એ યહૂદી પેગંબરનો
 અલિશાપ, અને ‘જો તું અહંકારથી મારું નહિ સાંભળે તો
 તારો નાશ થશે,’ એ ગીતામાં ભગવાને મનુષ્યમાત્રને આપેલી
 બીજાણ ચેતવણી જેવી જ ગૂઢ ચેતવણી આ કથામાં ટોલરટોયની
 આર્ષ વાણીએ આપેલી છે. એ ચેતવણીને હૃદયમાં રાખી
 સન્માર્ગે ચાલીએ તો ઈશ્વર આપણો બેલી છે, અને એણે
 બતાવેલા ધર્મમાર્ગે જ જગતનું ધારણ થવાનું છે, એ દિવ્ય
 શ્રદ્ધા પણ આ કથા આપે છે. એ ચેતવણી અને એ શ્રદ્ધા
 આપણા હૃદયમાં ઊતરો એવી પ્રાર્થના કરીએ.

આ વાર્તા ગુજરાતીમાં ઉતારી આપવા માટે આપણે
 શ્રી. વિશ્વનાથ લટના આભારી છીએ. મૂળ વાર્તા રશિયન
 ભાષામાં છે તેના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી આ પુસ્તક તૈયાર

થયું છે. મૂળ અંગ્રેજી વાંચતાં જે રસ પડ્યો હતો તે જ આ અનુવાદ વાંચતાં હું મેળવી શક્યો છું, અને હું આશ્ચર્યમાં છું કે વાચકો પણ આ ચોપડી વાંચતાં સ્વતંત્ર વાર્તા વાંચ્યાનો રસ અનુભવશે. ટોલસ્ટોયની શૈલીમાં જે સાદાઈ અને સોંસરાપણું છે તે અનુવાદમાં આણવાં મુશ્કેલ હતાં આ અનુવાદમાં આવ્યાં છે, તેને માટે વાચકો શ્રી વિશ્વનાથલાઈનો ઉપકાર માનશે એવી મારી ખાતરી છે.

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

‘આવું કેમ સૂઝયું ?’

દેવ હોસી તરી આણિકાંતે કરિસી
 સંદેહ યેવિશીં કરણે ન લગે ।
 દુષ્ટ હોસી તરી આણિકાંતે કરિસી
 સંદેહ યેવિશીં કરણે ન લગે ।
 તુકા મ્હણે જેં દર્પણીં બિંબલેં
 તેં તયા વાણલેં નિશ્ચયેસીં ।

—તુકારામ

તું દેવ હઈશ તો ખીન્તને દેવ કરીશ; એ વિધે સંદેહ રાખવાની જરૂર નથી. તું દુષ્ટ હઈશ તો ખીન્તને દુષ્ટ કરીશ; એ વિધે પણ સંદેહ રાખવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે દર્પણમાં જે પ્રતિબિંબ પડયું તે એમાં ચોટી જ ગયું સમજાજે.

પ્રથમ ખંડ

૧

ફેડોર મિહેલ સમકોની સ્થાનિક ઈન્કમટેક્સખાતાનો વડો હતો. એની પ્રામાણિકતા અડગ હતી અને તેનો એને ફાંકો પણ હતો. રજેરગ સુધારક હોઈ એની રસવૃત્તિ કરમાઈ ગઈ હતી, અને નાસ્તિક હોઈ ધર્મવૃત્તિમાત્રને એ જૂના જમાનાનો વહેમ ગણી ધિક્કારતો હતો. આજે ઘેર આવ્યો ત્યારે એ બહુ ધૂંધવાયેલો હતો, કારણકે પ્રાન્તના સૂબાએ એની પ્રામાણિકતા વિષે વહેમાઈ વિચિત્ર શેરો ઘસડી મારી એક તુમાર એના તરફ મોકલ્યો હતો. આથી ફેડોર મિહેલને ધાયું માઠું લાગ્યું અને તેનો એણે એકદમ તીખો જવાબ લખી નાંખ્યો. ઘેર આવીને જોયું તો ત્યાં પણ સઘળું ધાર્યા કરતાં અવળું નજરે પડ્યું.

પાંચમાં પાંચ કમ હતી અને એકદમ વાળુ કરવાનો એનો વિચાર હતો, પણ આવીને તપાસ કરી તો જણાયું કે વાળુને તો હજી વાર છે. એટલે ગુસ્સાથી બારણાં ભટકાવી એ પોતાના અભ્યાસખંડમાં પેડો. ઘડીવાર થઈ ત્યાં તો કોઈએ

બારણું ડોક્યું. “કોણ મૂકે છે ?” એ મનમાં બળકે; અને બૂમ મારી :

“કોણ છે ?”

બારણું બિચક્યું અને પંદર વરસના એક છોકરાએ પ્રવેશ કર્યો. એ ફેડોરનો હીકરો હતો અને સ્થાનિક શાળાના પાંચમા ધોરણમાં ભણતો હતો.

“શું કામ છે ?”

“બાપાજી, આજે પહેલી તારીખ થઈ.”

“હીક, તારે પૈસા જોઈએ છેને ?”

બાપે હીકરાને માસિક ત્રણ રૂબલ* ખિસ્સાખરચીના આપવા એવી જોડવણ હતી. ફેડોરે ડોળા કાઢ્યા અને ખિસ્સામાં બે રૂબલ પચાસ કોપેકનું એક કૂપન (હંડી) હતું તે લઈ બીજા પચાસ કોપેક છૂટા તેમાં ઉમેરી તેને આપવા માંડ્યા. પણ છોકરો તો ટગરટગર જોતો બિભો રહ્યો; આપવા માટેના પૈસાને એણે હાથ લગાડ્યો નહિ.

“બાપાજી, મને થોડા વધુ પૈસા આગળવા આપો.”

“શું...?”

“હું માગત નહિ, પણ મેં મારા બાઈબંધ પાસેથી થોડા પૈસા ઉછીના લીધા છે અને તે ભરી દેવાનું વચન આપ્યું છે. મને મારી શાખ વહાલી છે અને તેથી થોડી વધુ રકમ તમારી પાસે માગું છું. તમારી આગળ માગવું મને ગમતું નથી; પણ, બહાસિબ, આ વખતે મહેર કરીને બીજા ત્રણ રૂબલ આપો.

*રૂબલ-સગભગ પોણા બે રૂપિયા જેટલી કિંમતનો રશિયન સિક્કો; સો કોપેકનો એક રૂબલ.

“તને કેટલીવાર કહ્યું—”

“આપુ, મને ખબર છે; પણ હવે એક જ વાર.”

“ત્રણ રૂબાળ બાંધી આપ્યા એટલાથી ધરાતો નથી ? તારી ઉમ્મરે અમને કોઈ પચાસ કોપેકે ન આપતું.”

“પણ હવે તો મારી હારના બધાને ઘણું વધારે મળે છે. પેટ્રોલ અને ઇવાનિસ્કીને મહિને પચાસ રૂબાળ આપે છે.”

“પણ એ બધાનો વાદ કરીશ તો તો તું વંદી જવાનો એ ધ્યાનમાં રાખજે.”

“શું ધ્યાનમાં રાખું ? તમને મારી હાલતનો કદી ખ્યાલ તો નથી આવતો. આ પૈસા નહિ આપું તો મારી આજર જવાની એ ખબર છે ? અહીં બેઠાબેઠા બધું બોલવાનું સૂઝે છે !”

“નીકળ બહાર, બેવકૂફ ! જા અહીંથી !”

ફેડોર ખુરશીમાંથી ઊછળ્યો અને છોકરા ઉપર તૂટી પડ્યો. “ચાલ્યો જા !” એણે બરાડો પાડ્યો. “તમને બધા છોકરાઓને તો મેથીપાક જ આવવો જોઈએ.”

છોકરો તો આંધી હેબતાઈ ગયો. એને ભય અને ખેદ સાથેનામાં થયાં; ભય કરતાં પણ ખેદ વિશેષ થયો. માથું ઊંધું નાંખીને એ એકદમ બારણા ભણી વળ્યો. એને મારવાનો ફેડોરને વિચાર નહોતો, પણ આ રીતે પોતાનો ગુસ્સો ખાલી કરવાથી તેને નિરાંત થઈ. છોકરે બહાર નીકળી કમાડ વાસ્થું ત્યાંસુધી તેણે ખૂસો અને ગાળોની ઝડી ચાલુ રાખી.

નોકરડી વાળુને માટે બોલાવવા આવી એટલે ફેડોર ઊઠ્યો.

“આવી અત્યારે !” તેણે કહ્યું. “હવે ખાવાની રુચિ પણ ક્યાં રહી છે ?”

ચીડિયું મોં કરી એ જમવા ગયો. જમતી વખતે એની પત્નીએ કંઈક વાત કાઢી, પણ તેનો એણે એવો દૂકો અને મિઝગજલયો ઉત્તર આપ્યો કે તે તો બિચારી સડક જ થઈ ગઈ. છોકરાએ પણ લાલુ ઉપરથી નજર ખસેડી નહિ, અને બધો વખત ચૂપ જ રહ્યો. વાળુ પૂરું કરી હરફ સરખો ઉચ્ચાર્યા વિના ત્રણે જણ પોતપોતાને કામે વળગ્યાં.

જમી રહીને છોકરો પોતાની ઓરડીમાં ગયો, બાપે આપેલ કૂપન અને પૈસા ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢ્યાં, અને પૈસા ટેબલ ઉપર અક્ષાબ્યા. પછી કપડાં પહેરી એ બાલુવા બેઠો, અને વળી ગયેલાં પાનાંવાળી ચોપડીમાંથી લેટિન વ્યાકરણ શીખવા લાગ્યો. ઘડી પછી એ જાઠ્યો, બારણાની સાંકળ ચડાવી, પૈસા ટેબલના ખાનામાં હલમલાવ્યા, અને કાગળમાં ૩ ભરી તેની બીડી બનાવી ધુમાડા કાઢવા લાગ્યો.

વ્યાકરણ અને બીજા પાઠ પાછળ એણે એ કલાક ગાળ્યા, પણ આંખ દેખતી હતી તેમાંનો એક શબ્દ પણ એનું મન સમજ્યું નહિ. પછી એણે ઓરડીમાં પગ પછાડતાં પછાડતાં આમતેમ ફરવા માંડ્યું, અને બાપે કહ્યું હતું તે બધું તાળું કરવા માંડ્યું. બાપનો તુમાખી ચહેરો અને તેની ગાળો જાણે ફરીથી જ્વેતો સાંભળતો હોય એમ એની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યાં. “એવકૂફ! તને તો સારી પેઠે મેથીપાક આપવો જોઈએ!”—સ્મૃતિપ્રદેશમાં એને સંભળાયું. આ પ્રસંગ ઉપર જેમજેમ વિચાર કરતો ગયો તેમતેમ એનો ક્રોધ વધતો ચાલ્યો એને વળી બાપના શબ્દ યાદ આવ્યા: “નક્કી તું વંદી જવાનો. આમ

ને આમ તું છેતરપિંડી શીખવાનો” “આપા અત્યારે રોક મારે છે, પણ પોતે નાના હતા એ દહાડા તો ભૂલી જ ગયા! ભલા, મેં એવો કયો મોટો ગુનો કરી નાંખ્યો છે કે મને આમ દબાવે છે? મારે નાટક જોવા જવું હતું, અને પૈસા નહોતા, એટલે પેટિયા ઓએટ્સ્કી પાસેથી થોડા લીધા. એમા શું મોટું પાપ કરી નાંખ્યું? બીજો બાપ હોય તો છોકરાની એવી હાલત થયેલી જોઈને દિલગીર થાય; પાસે બેસાડીને બધી હકીકત પૂછે; અને આ તો એકદમ ભાંડવા જ માંડે છે. જાત સિવાય બીજા કોઈનો એને કદી વિચાર જ આવતો નથી. પોતાને કંઈક જોઈતું હોય અને તે હાજર ન હોય તો—અરે, પોતાની વાત જ ન્યારી. એ વખતે બૂમાબૂમ પાડીને આખા ઘરમાં ઉથલપાથલ કરી નાંખે. અને મારી વખતે કહે છે હું વંડેલો, ઠગારો! એ મારા બાપ છે, પણ મને એના ઉપર હેતનો છાટો સરખો રહ્યો નથી. ભલે ખોટું મળાય, પણ હું તો એને ધિક્કારું છું.”

બારણું ખખડ્યું. એના મિત્રનો સંદેશો લઈને કોઈ નોકર આવ્યો. “જવાબ માગે છે,” નોકરે કહ્યું.

પત્રમાં લખેલું: “આ ત્રીજવાંર ઉત્તરાણી કરું છું, ઉછીના લીધેલા છ રૂબલ આપી દે. તું સંતાતો ફરે છે, પણ એ દાનસ્તાર્થની રીત નથી. હું પોતે મારે બીડમાં આવી પડ્યો છું. મારા નોકર સાથે એ રકમ કૃપા કરીને મોકલી આપે છે? એટલા પૈસા ક્યાંયથી નહિ મેળવી શકે?—પૈસા મોકલ કે નહિ, ખાર રાખ કે વહાલ, તોપણ તારો, ઓએટ્સ્કી.”

“આવી પહોંચ્યો ! કેવો મજબીયૂસ ! થોડીવાર પણ થોભાયું નહિ ? ચાલ, હું બીજો પ્રયાસ કરી જોઉં.”

મિટિયા મા પાસે ગયો. તે એનું છેલ્લું શરણ હતું. મા બહુ ભલી હતી, અને બાળ્યે જ કોઈવાર દીકરાને પાછો ઠેલતી. આજની ભીડ વખતે પણ તે મદદ કરત, પણ આજે તે ભારે મૂંઝવણમાં હતી; તેનો બે વરસનો દીકરો પેટિયા આજે માંદો પડ્યો હતો. એટલે મિટિયા ધૂનધૂન કરતો ઓરડામાં આવ્યો એથી તે ગુસ્સે થઈ અને એની વાત પૂરીપાધરી સાંભળ્યા વિના જ નન્નો ભણી. મિટિયા મનમાં જરા બચડયો અને પાછા ફરવાની તૈયારી કરી. માને આથી લાગી આવ્યું અને તે બોલી, “ બોલો રહે, મિટિયા, તું માગે છે તેટલા પૈસા અત્યારે તો નથી, પણ કાલે મેળવી રાખીશ.”

પણ મિટિયાનો પિત્તો હતો એના પિતા સામે બીજાજેણો જ હતો. “મારે આજે જ બપ હોય ને તમે કાલે આપો એથી શો દલાંડો વળે ? વારુ, મારે બીજું કંઈ કહેવું નથી. હું મારા બાઈબંધ પાસે જાઉં છું.”

કમાડ અફળાવતો એ બહાર નીકળ્યો. “મારી પાસે હવે બીજું કંઈ રહ્યું નથી. મારી ઘડિયાળ ગીરો મૂકવાનું એ કહેશે,” ખિસ્સામાં ઘડિયાળને ઠેકાણે હાથ ફેરવતાં એને વિચાર આવ્યો.

મિટિયા પોતાની ઓરડીમાં ગયો, ખાનામાંથી કૃપન અને ઘડિયાળ લીધાં, ડગલો પહેર્યો અને મહિન પાસે ગયો.

મહિન એની જ નિશાળમાં લણતો હતો, પણ એનાથી આગળ હતો, અને મુછાળો જીવાન હતો. તે જીગાર ખેલતો, વિશાળ રમણીવર્ગમાં મહાલતો, અને નગદ નાણા વિના કદી બહાર પગ મૂકતો નહિ. તે કાકી બેગો રહેતો. મહિન સારું માણસ નથી એ મિટિયાની જાણ બહાર નહોતું, પણ તેની સોખતમાં હોય ત્યારે તેની મરજી પ્રમાણે કર્યા વિના એને ચાલતું નહિ. મિટિયા આવ્યો ત્યારે મહિન ઘરમાં હતો, અને નાટકશાળા તરફ જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એના અસ્તવ્યસ્ત ઓરડામાં સાબુ અને કોલનવોટરની વાસ આવતી હતી.

મિટિયાએ પોતાની મુશ્કેલીની વાત કરી, પાસેનું દૂપન અને પચાસ કોપેક બતાવ્યાં, અને હજી બીજા નવ રૂબલ ખૂટે છે એમ જણાવ્યું. એટલે મહિન બોલ્યો: “બેટા મિટિયા, એ તો ત્રાસ કહેવાય. ઘડિયાળ ગીરો મૂકવી હોય તો મારી કંઈ ના નથી, પણ એ કરતાં એક બીજને સરસ રસ્તો બતાવું.” આંખ મારીને તેણે કહ્યું.

“કયો?”

“અરે, સાવ સહેલો,” મહિને દૂપન પોતાના હાથમાં લીધું. “૨.૫૦ છે એની આગળ એક લખી દઈએ એટલે ૧૨.૫૦ થઈ જાય.”

“પણ એવાં દૂપન ચાલે?”

“ચોક્કસ, વળી. મેં એવું એક વટાવ્યું હતું.”

“ખરેખર?”

“હા, બોલ, છે મરજી?” હાથમાં કલમ લઈને અને ડાબા હાથની આંગળીઓ કૃપન ઉપર ફેરવતાં ફેરવતાં મહિને પૂછ્યું.

“પણ એ તો ગેરવાજબી મળ્યામ.”

“બોધો!”

“હા, બોધોરતો,” મિટિયાને વિચાર આવ્યો, અને ફરી પાછાં એના બાપનાં વેળુ એને યાદ આવ્યાં. “‘વઠેલો!’ લો, બાપા બન્યો, તમે મને વઠેલો કહ્યો તે હું વઠેલો જ થાઉં છું.” તેણે મહિન સામે જોયું તો તે નિરાંતે હસતો હસતો એના તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

“કાં?”

“હીક ત્યારે. મને વાંધો નથી.”

મહિને સશઘ્ની રૂપવતી પૂર્વે એકઠો લખી નાંખ્યો.

“હવે ચાલો આપણે સામી બાજુની દુકાન ઉપર જઈએ. ત્યાં છપ્પીનો સામાન વેચાય છે, ને મારે તાકડે એક ફ્રેમ (છપ્પીનું ઘરું) લેવી છે — જો, આ સુંદરીને માટે.” તેણે ખિસ્સામાંથી એક ફોટો કાઢ્યો — અણિયાળી આંખો, સુંદર વેણી, અને ભરાવદાર ધાટીલું મોં — એવી એક યુવતીની એ છપ્પી હતી.

“કાં, સુંદર છેને?”

“હા, હા.....જરૂર.....”

“વારુ, ચાલ આપણે જઈએ.”

મહિને કોટ પહેરી લીધો, અને બંને ઘર બહાર નીકળ્યા.

૩

અન્ને છોકરા બારણે ઘાંટડી વગાડી સૂની દુકાનમાં પેડા. દુકાનની બીંતોએ છપ્પીએની સામગ્રી છાજલી પર પડી હતી. અંદરના દારમાંથી એક સાદી માયાળુ ચહેરાની બાઈએ આવી “શું જોઈએ છે?” એમ પૂછ્યું.

“એક ફ્રેઈમ ફ્રેઈમ.”

“ફ્રેઈમ કિંમતની?” બાઈએ પૂછ્યું. એણે જાડી આંગળીઓ વડે જુદાજુદા કદની ફ્રેઈમો કાઢીને બતાવવા માંડી.

“આ દરેક પચાસ કોપેકની છે; આ જરા ભારે છે. એક ફ્રેઈમ બહુ મજાની છે, તદ્દન નવી જ ફેશનની. કિંમત એક રૂબલ વીસ કોપેક.”

“હીક, મારે આ જ જોઈએ છે. પણ કિંમત કંઈ ઓછી નહિ કરો? એક રૂબલ આપો.”

“અમારી દુકાનમાં રકમકની વાત નહિ,” દુકાનવાળીએ રુઆબભરે કહ્યું.

“સારું, ત્યારે હું રાખી લઉં છું,” મહિને કહ્યું, અને ફૂપન ગલ્લા ઉપર ધ્યું. “ફ્રેઈમ વીંટી આપો અને બાકીની રકમ પાછી આપો. પણ જરા ઉતાવળે, હોં. અમારે પાછું નાટકશાળામાં જવું છે, અને મોડું થવા માંડ્યું છે.”

“હજી તો ધણો વખત છે,” નજર ટૂંકી હોવાથી બારીકાઈથી ફૂપન તપાસતાં તપાસતાં દુકાનવાળીએ કહ્યું.

“આ ફ્રેમમાં પેલો ફોટો સરસ લાગશે, નહિ?”
મિટિયા તરફ વળી મહિને કહ્યું.

“તમારી પાસે છૂટા પૈસા નથી?” બાઈએ પૂછ્યું.

“ના. મારા બાપાએ તે જ આપ્યું છે, એટલે મારે તે
વટાવવાનું છે.”

“પણ જરૂર એક રૂબલ અને વીસ કોપેક તો નીકળશે.”

મારી પાસે રોકડા તો ફક્ત પચાસ કોપેક છે. પણ
તમને વાંધો શો છે? અમે તમને છેતરવા આવ્યા છીએ
અને બનાવટી નાણું આપીએ છીએ એમ તો નથી
ધારતાને?”

“ના રે; એવું કંઈ નથી.”

“દરકત નહિ, લાવો તે પાછું. હું બીજો કહીંક
વટાવી લઈશ.”

“શું પાછું આપવાનું છે? અગિયાર ઉપર કંઈક,
ખરુંને?”

એણે હિસાબ કર્યો, મેજ ઉઘાટ્યું, દસ રૂબલની નોટ
કાઢી, અને બાકીનું પરચૂરણ આપ્યું.

“જરા ફ્રેમ પડીકામાં બાંધી આપો,” જરાય ઉકેડકા
વિના ધીરેથી પૈસા લેતાંલેતાં મહિને કહ્યું.

“હા જી,” તેણે પડીકું વાળી ઉપર દોરા બાંધી આપ્યા.
પાછળથી દારઘ્ન્ટ વાગ્યો અને ફરી પાછા તેઓ રસ્તા
ઉપર આવ્યા ત્યારે જ મિટિયાએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

“આ દસ રૂબલ તારા, બાકીના મને આપ. હું તને
પછી આપી દઈશ.”

મહિન નાટકશાળા તરફ ઊપડી ગયો, અને મિટિયા
હજીના લીધેલા પૈસા પાછા આપવા ગ્રાંચેવસ્કી પાસે ગયો.

પેલા છોકરા ગયા પછી કલાકેક બાદ દુકાનધણી યુજન મિહિરે ઘેર આવ્યો, અને વકરો તપાસવા લાગ્યો.

“ઓય અછકલની બારદાન! સાવ મીઠા વિનાની,” પેલું કૂપન જોઈને અને એમાંનું તરકટ કળી જઈને પોતાની બૈરીને બોલાવી એણે બૂમો પાડવા માંડી.

“પણ યુજન, મેં ધણીવાર જોયું છે, તમે પોતે જ કૂપન ક્યાં નથી શિકારતા?—અને તે પણ બરાબર બાર રૂબરૂનાં જ,” ઝંખવાણી પડી જઈને ખિન્ન હૃદયે એની વહુએ જવાબ આપ્યો. તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં હતાં. “મને એ લોકો કેમ છેતરી ગયા એ જ સમજતું નથી,” તેણે બોલવા માંડ્યું. “બન્ને નિશાળિયા હતા. એક તો કેવો રૂપાળો! એવા ફિરસ્તા જેવા છોકરામાંયે કળજગ આવી લાગ્યો!”

“કપાળ તારું ફિરસ્તા જેવો! તું છે જ એવી,” પૈસા ગણતારી ગણતારી તે બબડતો ગયો. “મારા હાથમાં કૂપન આવે ત્યારે હું એમાં લખ્યું હોય તે બરાબર તપાસું

ધું. તું તો ડાચું વકાસીને છોકરાના રૂપાળા મોઢા સામે જોઈ રહેતી હતીશ. ધરડી આખી થઈને હવે તો કંઈક ઢંગમાં રહેતાં શીખ.”

હવે હદ થઈ. એની વહુથી આ સંખાચું નહિ. તે એકદમ તપી ગઈ.

“તમે ભાયડાઓ છો જ એવા. ખીજા બધાનો વાંક કાઢવો, પણ પોતે પાનાં ઉપર ચોપન રૂબલ જોઈ આવે એનો તો કંઈ હિસાબ જ નહિ.”

“એ જુદી વાત છે.”

“તમારી જોડે કોણ બોલે છે?” કહી સ્ત્રી પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. ત્યાં વર્તમાન દુઃખનો પ્રેયો ભૂતકાળ આવડીને એની આગળ ખડો થયો. ધણીનો સામાજિક દરજ્જો એના કરતાં ઘણો ઊંચો હતો, તેથી એનાં પિયરિયાં તેની સાથે લડ કરવાની વિરુદ્ધ હતાં, અને ફક્ત પોતાના આગ્રહને લીધે જ એ લડ થયેલ એ વાત એને અત્યારે યાદ આવી. વળી પોતાનું જાળક ગુજરી ગયેલું તે પ્રસંગ એને સાંભરી આવ્યો, અને જાળકના અવસાનની જાણતમાં પતિએ કેવી બેપરવાઈ બતાવેલી તે એને તાજું થયું. આ વખતે એને તેના તરફ સખત ધિક્કાર છૂટ્યો અને તે મરી જાય તો છૂટું એવો વિચાર આવ્યો. તોપણ આ મરણના તરંગથી એ ભડકી, અને ઝડપથી કપડાં પહેરી ઘર બહાર નીકળી પડી. યુજન જ્યારે ઘરમાં આવ્યો ત્યારે એને તેણે દીડી નહિ. એમના કોઈ સ્નેહીએ તે સાંજે એક મિજલસ બોલાવી હતી, અને પતિની રાહ જોયા વિના એકલી ત્યાં એ ચાલી ગઈ હતી.

મિજલસના મહેમાનોને આપૂરી આપવામાં આવ્યાં અને પછી તેઓ જુદાંજુદાં ટેબલો પાસે પાને રમવા બેઠાં.

ગૃહપતિ પોતે, એક અમલદાર, અને એક સંગીતશાળા ચલાવતી ઘરડી બોથડ ડોસી—એટલાં યુજન મિલિલેની પત્નીનાં ભેરુ હતાં; ડોસી ગંજીફાની રસિયણ હતી અને એને રમતાં પણ સારું આવડતું. પણ આજે તો વારેવારે યુજનની વહુની જ જીત થતી હતી. હરવખત સૌથી સારાં પાનાં તેના જ હાથમાં આવતાં હતાં. તેની બાજુમાં દ્રાક્ષ અને જામફળની એક રકાબી પડી હતી અને તે અત્યારે બારે ઉદ્ધાસમાં હતી.

“પણ યુજન મિલિલે ક્યાં? આજે કેમ એને આટલું બધું અસૂર થયું?” બીજા ટેબલ પર રમતાં રમતાં ગૃહપત્નીએ પૂછ્યું.

“હિસાબ કરતાં વાર થઈ હશે,” યુજનની સ્ત્રીએ કહ્યું.
“એમને વેપારીઓનો ચુકાદો કરવાનો છે અને ઈંધણાં

લેવાનાં છે.” ઘણી સાથેનો કન્જિયો એના મનમાં તાજો થયો એટલે એણે ભવાં ચડાવ્યાં, અને ગુસ્સાથી એના હાથ કંપવા લાગ્યા.

“અરે, આ આવ્યા—યુજન, આવરદા તો સો વરસની છે, હોં. આ તમને જ સંભારીએ છીએ,” યુજન એ જ હાથે આવ્યો એટલે ગૃહપત્નીએ તેને કહ્યું. “કેમ આટલું બધું મોડું?”

“જરા કામ હતું,” યુજનને લહેરી અવાજે કહ્યું. અને તેની પત્ની નવાઈ પામે એવી રીતે તેની પાસે આવીને મોંઘ્યો:

“સાંભળ્યું? પેલું કૃપન મેં એક જણને વળગાડી દીધું.”

“ના, ના, સાચે?”

“ત્યારે? એક ખેડૂત પાસેથી ઈંધણાનું માડું લીધું તેના દામમાં એ આપી દીધું.”

પછી, એ નકટ નિશાળિયા પોતાની ઝેરીને કેવી છેતરી ગયા એની વાત ત્યાં બેઠેલાં બધાને એણે રોષપૂર્વક કહી સંભળાવી. એની પત્ની પણ એ વૃત્તાંતમાં ભળી અને થોડી થોડી વિગતો કિમેરતી ગઈ.

“ચાલો, હવે બાજી સંભાળીએ,” પોતાનો વારો આવ્યો એટલે એક ટેબલ પાસે એ બેઠો અને પાનાં દીપવા લાગ્યો.

ધુજન મિલિલેએ ઇવાન મિરોનો પાસેથી કાઠી લીધી તેના પૈસા આપતાં પેલું કૂપન ખરેખર એ ખેડૂતને માથે ઝોઢાડી દીધું હતું. ઇવાન મિરોનો પાસે સત્તર રૂપિય હતા તેનાથી એણે વેપાર આદર્યો હતો. એ વેપારમાંથી બીજા આઠ રૂપિય ફૂટી કાઢવાની એની દાનત હતી. પછી પચીસ રૂપિય થાય એટલે એક સારો લઠ્ઠુ ઘોડો લેવા એ ધારતો હતો. કેમકે આવતી વસન્તમાં ખેતી કરવા અને ભાર ભરવા એને ઘોડાની જરૂર હતી, અને એનો જૂનો ઘોડો હવે છોક બિતરી ગયો હતો.

લાતીમાંથી એક કોર્ડ* લાકડું લઈ તેના પાંચ ભાગ પાડી ગાડીમાં ભરી શહેરમાં ફરવું, ને પા કોર્ડને ભાવે તે ગાડી વેચવી એ ઇવાનનો વેપાર હતો. આજના દુર્ભાગી દિવસે અડધી ગાડી કાઠી એ વહાણમાં લઈ આવ્યો હતો, અને તે તરત ખપી ગઈ હતી. પછી ફરી પાછી એક ગાડી ભરીને વેચવા નીકળ્યો, પણ કેઈ ઘરાક થયું

* કોર્ડ=૧૨૮ ધનકૂટ

નહિ. કમનસીબે આજે એને બધા અનુભવી શહેરીઓ જ મળ્યા. એ લોકો ઈધણા વેચનાર ખેડૂતોના પ્રપંચને પામી ગયા હતા એટલે ગામડાની કાઠીને નામે શહેરનું લાકડું વેચનારા ખેડૂતો પરથી તેમનો વિશ્વાસ જાડી ગયો હતો. ધવાનને ભૂખ લાગી, અને ડગલો ચીંથરેલાલ હતો તેથી ટાઢ પણ વાવા માડી. સાંજ પડી એટલે પારો શૂન્યથી પણ નીચે ઊતર્યો હતો. ઘોડો ખાટકાને ત્યાં વેચી નાંખવો હતો એટલે તેના ઉપર પિતાડવામાં એણે કંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું, તેથી એ પણ અત્યારે ડગલું ઈઈ શકે એમ નહોતો. આથી ખીડીવાળાની દુકાનેથી ઘેર જતો યુજન એને સામે મળ્યો ત્યારે ખોટ ખાઈને પણ ઈધણાં વેચી મારવાને ધવાન તૈયાર થયો.

“શેઠ સાંબ, આ કાઠીની ગાડી રાખી લો. સોંધામાં આવી દરિયા. ઘોડો લોથ થઈ ગયો છે, એટલે આધું જવાય એમ નથી.”

“ક્યાંથી આવે છે?”

“ગામડેથી, શેઠજી. આ કાઠી અમારા ગામની જ છે. સારી, સુકલ અંગડી જેવી છે.”

“સારી! અમે તમારા કામા નહિ જાણતા હઈએ? ફીક, શું લેવું છે?”

ધવાને પહેલાં તો આકરી કિંમત માગી, પણ પછી ઝપાટાળંધ ઊતરવા માંડ્યો, અને છેવટે મૂળગી કિંમતે સારું કર્યું.

“તમને રાજી રાખવા સારુ જ ઓછે મૂલે આણું છું, હોં. વળી તમારું ઘર પણ નજીક છે એટલું સારું છે,” એણે કહ્યું.

યુજીને પણ બહુ તાણખેંચ કરી નહિ. થોડા વધુ પેસા આપવા પડે તોપણ એને વાંધા નહોતો, કારણકે જમતેમ કરીને એને પેલા કૂપનમાંથી છૂટવું હતું. અને અહાં તે સરકાવી દેવાશે તેની એને ખાતરી હતી. થોડા ચાલી શક્યો નહિ તેથી ઇવાન મિરોનોને પોતાને ધૂંસરી ખેંચવી પડી અને મહામુસીબતે એ ગાડી આંગણમાં આણી શક્યો. આખી ગાડી ખાલી કરીને બધા ફાયરા ઢાળિયામાં ગોઠવી પણ એને જાતે જ દેવા પડ્યા, કારણકે પગી બહાર ગયો હતો. કૂપન લેવાની ઇવાને પ્રથમ તો ના પાડી, પણ યુજીને લડ કરી અને એ બહુ મોટો માણસ જણાયો એટલે આખરે એ ખેડૂતે તે લીધું.

પાછલા દાદરથી એ ચાકરોની ખાલીમાં ગયો, મૂર્તિને પગે પડ્યો, દાદીએ ઘરફની કણીઓ વળગી હતી તે ખંખેરી નાખી ડગલો સરખો કર્યો, અને ખિરસામાંથી ચામડાનું પાડીટ લઈ આઠ રૂબલ પચાસ કોપેક તેમાંથી યુજીને પાછા આપ્યા. પછી કૂપનની સાચવીને ઘડી વાળી પાડીટમાં તે મૂકી દીધું, અને શેઠને રામ રામ કરી તે ગાડીમાં બેઠો. ટાઢથી લાકડું ખની ગયેલા ઘોડાને ચાખૂકના ઢાંડાથી ડફણાવી પીઠા ભણી એણે લંકાર્યું.

પીડામાં આવી એણે આઠ કોપેક આપી ચા અને દારૂ મંગાવ્યાં. ચા પીધા પછી શરીરમાં ગરમી આવી એટલે શાન્તા વળી. પછી લહેરમાં આવી જઈ પડખે બેઠેલા પગી સાથે વાતે વળગ્યો. ઘડીકવારમાં તો એ જાખળ્યો અને પોતાના જીવનની બધી લકીકત તેને કહેવા માંડી. શહેરથી છ કોસ દૂર વાસિલીપુરું નામે ગામડું છે, ત્યાંથી આવું છું,

કુટુંબના વારસાની જમીન મળી છે, બાપ અને ભાઈઓથી જુદું ઘર માંડ્યું છે, ઘેર બેરી અને બે છોકરાં છે, મોટા દીકરો ભણે છે એટલે ખેતીમાં કામ આવતો નથી, આવતી ગુજરીમાં જઈને સારા ઘોડાની તપાસ કરી મળે તો લેવો છે, અત્યારે લગભગ પચીસ રૂબરૂ ખિસ્સામાં છે—પચીસમાં ફક્ત એક ઓછો છે અને એમાંથી અર્ધ રકમનું તો ફૂપન છે—એ બધી વાત એણે માંડીમાંડીને કહી પછી પોતાના નવા દોસ્તને દેખાડવા ફૂપન પાકીટમાંથી કાઢ્યું. પગી હતો તો ચાલણ, પણ એણે કહ્યું કે એવાં ફૂપનો વટાવવાને ભાડૂતો ઘણીવાર પોતાને આપે છે અને એમાં કંઈ વાંધા જેવું હોતું નથી. છતાં કોઈવાર બનાવટી ફૂપન પણ આવી જાય એટલે સલામતી ખાતર તે ફૂપન તરત વટાવી લેવાની એ ખેડૂતને એણે સલાહ આપી. ઇવાને ફૂપન પીંડાના નોકરને આપ્યું અને બાકીના પૈસા પાછા માગ્યા. નોકર પૈસા તો ન લાવ્યો, પણ શેઠને તેડી લાવ્યો. શેઠને માથે તાલ હતી, અને ચહેરો ઝગારા મારતો હતો. ચરબીથી સૂણી ગયેલા હાથમાં એણે ફૂપન રાખ્યું હતું.

“આ ફૂપન ચાલે એવું નથી,” કહીને એણે ફૂપન દેખાડ્યું, પણ તે પાછું આપવાની એની દાનત નહોતી.

“ફૂપન બરાબર હોવું જોઈએ. તમ જેવા દાનસ્તા શેઠે મને આપ્યું છે.”

“અલ્યા, કહ્યું નહિ કે ખાટું છે ? એ તો બનાવટી છે.”

“બનાવટી ? તો મને પાછું આલો.”

“નથી આપવાનું. તમે બધા આવો ધંધો લઈને બેસા છો તે તમને સજા કરાવવી છે. ચોક્કસ તેં જ એ છળ કર્યું છે,—તેં અને તારા બીજા ધંટીચોર સોબતીઓએ.”

“આપી દો મારું કૂપન. તે રાખનાર તમે કોણ ?”

“પોલીસને બેલાવો,” શેઠે નોકરને કહ્યું. ઇવાનને અત્યારે દારૂનો નશો ચડ્યો હતો એટલે એને વશ રાખવાનું મુશ્કેલ હતું. તેણે શેઠનો ટોટો પકડ્યો અને બરાડવા લાગ્યો.

“કહું છું, અલ્યા, દઈ દે મારું કૂપન. મને એ આપ્યું તે શેઠ કને મારે જવું છે. એનું ઘર મેં જોયું છે.”

ઇવાનના પંજામાંથી છૂટવા માટે શેઠને પોતાના બધા બળ સાથે મથવું પડ્યું, અને ધમાચકડીમાં એનું ખમીસ ફાટી ગયું.

“પીઠામાં આવું તોફાન કરવા આવે છે, ખરું કે? એને કબજે કરો.”

નોકરે ઇવાનને પકડ્યો; પોલીસ પણ એ પળે આવી પહોંચ્યો. દમામભેર એણે બધી વાત પૂછી, અને જાણે પૂરું સત્ય પોતે જાણી લીધું હોય એમ અચકાયા વિના હુકમ કર્યો:

“એને થાણા પર લઈ જાઓ.”

પેલું કૂપન પોલીસે પોતાના ખિસ્સામાં મૂક્યું, અને ઇવાનને એના વાહન સાથે નશુકના થાણા પર લઈ ગયો.

પોલીસથાણામાં ઇવાન મિરોનોને આખી રાત દારૂડિયા અને ચોરોની સોળતમાં ગાળવી પડી. બીજે દિવસે બપોરે પોલીસ અમલદારે એને બોલાવી મંગાવ્યો, અને એની બારીક તપાસ લીધી. પછી એક પોલીસ સાથે એને યુજન મિલિલેની દુકાને મોકલ્યો. ઇવાન એનો મહોલ્લો કે ઘર કશું ભૂલ્યો નહોતો.

પોલીસે દુકાનદારને બોલાવ્યો, પેલું કૃપન એને દેખાડ્યું અને ઇવાનને એની આગળ રજૂ કર્યો એટલે તેણે કહ્યું કે તે જ મકાનમાંથી તેને એ કૃપન મળ્યું હતું. યુજને એકદમ સપ્તાર્ધ અને આશ્ચર્યનો આડંબર કર્યો.

“બાઈ, કંઈ ગાંડો થયો છે?” એણે કહ્યું.—“ભારી જિંદગીમાં આ માણસને પહેલાં મેં કદી દીડોયે નથી.” પોલીસ તરફ જોઈને એ બોલ્યો.

“શેદિયા, કંઈક ભગવાન માથે રાખીને બોલોને. સૌને મરવું છે.”

અલ્યા, કંઈ સમજાવ્યું લાધ્યું છે? તારાં ઈંધણું કોઈક ખીજાને તું વેચી આવ્યો હઈશ," યુજીને કહ્યું. "પણ જરા ઊભો રહે. ઘરમાંથી કાલે કાઠી લીધી હોય તો અંદર જઈને પૂછી આવું." યુજીન તેમની પાસેથી ગયો અને તરત પગી વાસિલીને બોલાવ્યો. તે લકઠ, દેખાવડો, ચપળ અને મોજાલો જુવાન હતો, અને ફૂલફટાકિયો થઈને ફરતો હતો.

એણે વાસિલીને સમગ્નવી રાખ્યું કે છેલ્લીવારનાં લાકડાં ક્યાંથી લીધાં હતાં એમ કોઈ પૂછવા આવે તો કહેવું કે રસ્તા ઉપર ફરતા ખેડૂત પાસેથી નહિ પણ લાતીમાંથી લીધાં હતાં.

"એક ખેડુ આવ્યો છે," એણે વાસિલીને કહ્યું, "અને મેં તેને બનાવટી કૃપન આપેલું એવું પોલીસ સમક્ષ મારી પર આજ મૂકે છે. કોઈ ઉલ્લુ લાગે છે, અને અર્થવિનાનું બે છે, પણ તું તો સમજી છે. જો, કોઈ પૂછે તો કહેજે કે અમારો તો હમેશ લાતીમાંથી જ લાકડાં લેવાનો રિવાજ છે. અને વાત કહું, આમ આવ, લે આ પૈસા, તારે વાસ્તે એની એક નવી બંડી સિવડાવજે," એમ કહીને યુજીને તે માણસને પાંચ રૂબલ આપ્યા. વાસિલીએ તો મગન થઈને પહેલાં પાંચ રૂબલની નોટ ઉપર અને પછી યુજીનના ચહેરા ઉપર નજર ફેરવી, અને હસતાં હસતાં ડોકું હલાવ્યું. "હું ક્યાં નથી જાણતો? એ ગામડિયાં ભોથાંએને વળી અક્કલ કયે દહાડે હોય છે? ભ્રમણા, ખીજું શું વળી? ફકર રાખશે નહિ. મને જવાબ આપતાં આવડે છે."

ધવાન મિરોનાએ બેરબેર જેવડાં આંસુ સાથે સાચી વાત માની જવા વારેવારે યુજીનને કાલાવાલા કર્યા અને

પગીને પણ પોતાની લકીકતમાં વિશ્વાસ ધરવા વીનવ્યો, પણ બધું પથ્થર પર પાણી. એ બન્નેએ તો એક જ વાત પકડી રાખી અને કહ્યાં કર્યું કે અમે ફેરિયા ખેડૂત પાસેથી ઇંધણું કદી ખરીદ્યાં જ નથી. પોલીસ ઇવાનને ફરી થાણા ઉપર લઈ ગયો અને બનાવટી કૂપન કરવાનો એના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. પછી એને જેલમાં લઈ ગયા ત્યાં એની કોટડીના દારૂડિયા કારકુને સલાહ આપી તે ઉપરથી પોલીસ અમલદારને પાંચ રૂબા આપાણીના આખ્યા ત્યારે જ ઇવાન મિરોનોનો કેદમાંથી છુટકારો થયો. પણ એનું કૂપન તો ગયું તે ગયું, અને આગલે દહાડે પચીસ હતો તેમાંથી ફક્ત સાત રૂબા રહેવા પામ્યા.

આ સાતમાંથી ત્રણનું એણે પીકામાં પાણી કર્યું અને ખૂબ દીંચીદીંચીને સૂજેલું અને ઉઝરડાવાળું મોં લઈ એ ઘેર ગયો.

ઘેર એની બૈરી સગર્મા હતી અને બહુ અસ્વસ્થ હતી. જાકોટો થઈને આવેલો તેથી તે ઘણીને ધમકાવવા મંડી. આથી ઇવાને તેને હડસેલી દીધી. એટલે પેલીએ જાડીને એને હમકાર્યો. પછી અક્ષર પણ બોલ્યા વિના તે પડ્યો અને જાતીકાટ આક્રંદ કરવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે એણે પોતાને વીત્યું હતું તેની બધી વાત સ્ત્રીને કહી. સ્ત્રીએ ઇવાનને છોતરનારા નામદર્ બાયલા ધનિકો પર શાપ વરસાવ્યા. હવે એ ઠેકાણે આવી ગયો હતો, એટલે આગલે દિવસે જેની સાથે બેસીને ખૂબ દારૂ ચડાવ્યો હતો તે કારીગરની સલાહ એને યાદ આવી, અને તે પ્રમાણે દુકાનદારે કરેલા અન્યાયની લકીકત કહેવા વકીલ પાસે જવા એણે ઠરાવ કર્યો.

વઢીલે ઇવાન મિરોનોના વતી કામ ચલાવવાની હા પાડી. એમા પ્રેરક હેતુ શીના સ્વાર્થ કરતાં દલિતની દાઝનો વિશેષ હતો. ખેડૂતની કથની એને સાચી લાગી અને તેને થયેલા હડહડતા અન્યાયથી એનું ચિત્ત પ્રગ્ળળી બેઠ્યું.

અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે બન્ને પક્ષવાદી હાજર થયા અને પગી વાસિલીને સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં આવ્યો. પોલીસ અમલદારો સમક્ષ અગાઉ કહ્યું હતું તેનું તે જ સહુ અદાલતમાં ફરી બોલી ગયા. ફરી ઇવાન મિરોનોએ ભગવાનની ઓથ લીધી અને ફરી એણે દુકાનદારને મરણુવેળાની યાદ આપી પોતે જે ખૂરાઈ કરતો હતો અને જે જોખમ ખેડતો હતો તે યુજન બરાબર બાણુતો હતો, એને તેથી એનું અંતઃકરણ ચટકાં ભર્યો કરતું હતું, પણ આગલી જુઆનીમાં ફેરફાર કરી સત્ય કબૂલ કરવા જેટલું નીતિબળ એનામાં નહોતું. તેથી જે જે દલીલો અને દોષારોપ કરવામાં આવ્યાં તે સઘળાંનો તેણે ઇનકાર જ કર્યો રાખ્યો.

પગી વાસિલીનું ખિસ્સું શેઠના બીજા દસ રૂબલથી તર થયું હતું, એટલે લેશમાત્ર ક્ષોભ વિના સરિમત વદને એણે એકરાર કર્યો કે ઇવાન મિરોનો વિશે હું કશું બાણુતો નથી. બ્યારે સોગંદ ખાવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એના મનમાં

ચળુચળાટ થયો ખરો, પણ તે એણે દયાવી દીધો અને અદાલતના પાદરીએ સોગંદનામાના શબ્દો બોલાયા તે દેખીતી શાન્તિથી એ બોલી ગયો. પવિત્ર ક્રૂસ અને આધ્યાત્મના કસમ આઈને એણે કહ્યું કે પૂરું સત્ય જ હું બોલીશ અને સત્ય સિવાય ખીળું કંઈ નહિ બોલું.

મુકદ્દમાનો ચુકાદો ધવાન મિરોનોની વિરૂદ્ધ થયો અને તેને ખરચના પાંચ રૂબલ ભરી આપવાનો હુકમ થયો. એ રકમ તો યુદ્ધને દાનાઈ દર્શાવી એના વતી ભરી દીધી ખટલો ખલાસ કરતાં ન્યાયાધીશ સાહેબે ધવાનને સખત તાકીદ આપી કે—ખજરદાર, આયંદે જો આખરદાર લોકો પર ખોટાં આળ ચડાવ્યા તો. વળી પાડ માન કે ખરચની રકમ તારે ભરવી ન પડી અને નાલેશી બદલ તારા પર કામ ન ચલાવ્યું, નહિ તો તને ત્રણ માસની સજા થાત. •

“સારું, સાંખ, લળીલળીને પાડ માનું છું.” ધવાન બોલ્યો; અને માથું ધુણાવી મોટો નિસાસો મૂકી અદાલત બહાર ચાલ્યો ગયો.

દેખાવમાં તો આખું પ્રકરણ યુદ્ધન અને વાસિલીના લાલમાં પતી ગયું. પણ વસ્તુતઃ એના છાંટા એઠાવતા સૌના ઉપર જિડચા. અત્યારે જેકે એ છાંટા અદશ્ય હતા, પણ આખરે તો એની અસર ખીળનું દશ્ય પરિણામો કરતાં વધુ વસમી નીવડી.

જે વરસ ઉપર વતનનું ગામડું છોડી વાસિલી શહેરમાં આવ્યો હતો. શહેરમાં વસ્યા પછી દહાડેદહાડે આપને મોકલવાની રકમ એ ઘટાડતો ગયો. ઐરીને ઘેર મૂકીને

આવ્યો હતો તેને પણ તેડાવી નહિ. અહીં એને તેની જરૂર પડે એવું નહોતું; શહેરમાં એને જોઈએ તેટલી સ્ત્રીઓ મળતી હતી, અને તે વળા પેલી અણધાર ગામડિયાણુ જૈરી કરતાં ક્યાંયે ચડિયાતી. વરસ જતાં ગયાં તેમતેમ વાસિલી ગામડાની રીતભાત વિસારતો ગયો અને શહેરી લોકોના રહેણીકરણીનું અનુકરણ કરતો ગયો. ગામડાનું બધું એને જંગલી, જીરણુ, તુચ્છ અને ગંદું લાગતું તો શહેરનું બધું એને શિષ્ટ, સુંદર, સમૃદ્ધ અને સ્વચ્છ જણાતું. ગામડાના લોક તો રાની પશુની પેઠે જીવે છે, જીવન શું તેની એમને ગતાગમ જ નથી, એવી દિવસેદિવસે એને ખાતરી થતી ગઈ. એ તો મક્કમ રીતે માનવા લાગ્યો કે શહેરી જીવન જ સાચું જીવન છે. શહેરમાં પોતે ચતુર લેખકોએ લખેલી ચોપડીઓ વાંચતો અને મહેલ જેવી નાટકશાળાઓમાં જઈ નાટ્યપ્રયોગો જોતો. બિચારા ગામડિયાઓને કંઈ આવી અજ્ઞયબીઓનાં સ્વપ્ને પણ દર્શન થવાનાં? ત્યાં તો વૃદ્ધ પુરુષો કહેશે: “કાયદાને માન આપો; પોતાની પત્ની ભેગા રહો; મહેનત કરો; અકરાંતિયા ન થાઓ; અને લલકાના મોઢમાં ન તણાઓ.” ત્યારે અહીં શહેરમાં તો સઘળા ચતુર અને વિદ્વાન લોકો—કાયદામાં પારંગત બધા માણસો—મજા માણવાની જ વાત લઈને બેઠા છે. અને એમના જેવું બડભાગી પણ કોણુ છે ?

ધનિક લોકોને નીતિની કંઈ ખેવના જ હોતી નથી એ વાત બનાવટી કૂપનના પ્રસંગ પૂર્વે વાસિલીથી ખરેખર મનાતી નહોતી. પણ એ બધું બની ગયા પછી—વધુ તો પોતે જૂઠા સોગંદ ખાધેલા અને પોતાને એનો ધણો ફફડાટ પણ

થયેલો, છતાં એને પરિણામે એનો વાળ સરખો વાંકો થવા પામ્યો નહિ અને ઊલટી દસ રૂબાની એને કમાણી થઈ, એટલે—વાસિલીને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ કે દુનિયામાં નીતિનિયમ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહિ, માટે સ્વાર્થ સાધવો અને સુખ સેવવું એ જ આપણું ઈતિકર્તવ્ય છે. આથી તે જ એણે પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું. એટલે પછી ભાડવાતો ખરીદીનું કામ સોંપતા એમાંથી મળે એટલું મારી ખાવાનો એણે ધંધો આદર્યો. પણ તેટલાથી પોતાના બધા ખર્ચને એનાથી પહોંચી વળાયું નહિ. ત્યારે પછી પૈસા કે બીજાં જે કંઈ નગદ માત્ર હાથ આવે તે લાગ મળ્યે એણે ચોરવા માંડ્યો. એક દહાડો એણે યુજનની નાણાભરેલી થેલી તપાસી, પણ પકડાઈ ગયો. યુજને કંઈ એને પોલીસને સ્વાધીન ન કર્યો, પણ તે જ ક્ષણે એને પાણીયું આપ્યું.

વાસિલીને વનન જવાની તો મરજી જ નહોતી, તેથી એ કોઈ નવી નોકરીની શોધ કરવા લાગ્યો, અને પોતાની માશુક સાથે મોસ્કોમાં રહ્યો થોડા વખત પછી ગાંધીને ત્યાં પગીપણાની નોકરી મળી, પણ પગાર બહુ કમતી હતો. તેને ત્યાં ગયા પછી બીજે જ દહાડે ગૂંણોની ચોરી કરતાં એ પકડાયો. ગાંધીએ પણ પોલીસને ન બોલાવ્યો, પણ એને સારી પેંડ ગૂંઘો અને પછી કાઠી મૂક્યાં. પછી તો કોઈએ એને સંઘર્યો નહિ. પૈસા હતા તે બધા આવી રહ્યા. પોતાનાં બધાં કપડાં એને વેચી નાંખવાં પડ્યાં અને ચીંથરેલાલ ભટકવા માંડ્યું. એની માશુક પણ એને મેલીને જતી રહી. છતાં તે મૂંઝાયો નહિ અને વસન્ત આવી એટલે ઘર ભણી વળ્યો.

રોજના રિવાજ પ્રમાણે પિટર નિકોલો સ્વાન્તી મળસકે
ગિર્યો. ચા પીધી, અને ટ્રૂકો ડગલો પહેરી પોતાની
જાગીરના કામકાજની તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો. એ
હીંગણો હતો અને કાળા ચરમા ચઘવતો. એની આંખો
બહુ નબળી હતી અને એ અંધાપાને આરે જ ગિભો હતો.

પિટર નિકોલો કસ્ટમખાતામાં અમલદાર હતો અને
નોકરી દરમ્યાન એણે અદાર હજાર રૂબલ જમાવ્યા હતા.
આરેક વરસ ઉપર એ નોકરીમાંથી ફારગ થયેલો—કંઈ આપ-
મેળે નહિ, દયાણ થવાથી—અને બધું કિડાવી પરવારેલા એક
જુવાન જાગીરદાર પાસેથી એણે જમીન ખરીદેલી. કસ્ટમ-
ખાતામાં હતો તે વખતે ઘણાં વરસ ઉપર એ પરણેલો એની
પત્ની જૂના ઉમરાવ કુટુંબની હતી. તેનાં માઆપ તેને પાઈ-
પૈસા વિનાની અનાથ મૂકીને મરી ગયાં હતાં. તે ઊંચી,
હૃષ્ટપુષ્ટ અને ફૂટડી હતી. એમને કંઈ પ્રજા નહોતી થઈ.
પિટર વ્યવહારકુશળ હતો અને ધાર્યું કરે એવો હતો. એનો
આપ પોલંડનો હતો, અને એને પોતાને ખેતી કે જમીન-

વ્યવસ્થાનો એકડોયે આવડતો નહિ; પણ જ્યારે એને પોતીકું ભોંયભાઈું થયું ત્યારે એણે એવી કુશળતા દાખવી કે એ ત્રણસો એકર પડતર જમીન પંદર વરસમાં તો નમૂનેદાર જંગીર બની ગઈ. એના ખેતર ઉપરનાં રહેણાકથી તે કાદાર પર્યંતનાં સઘળાં મકાનો પાકા ચણતરનાં આંધેલાં હતાં, ને ઉપર પતરાંનાં છાપરાં હતાં. મકાન વખતતર ઘોળાવવામાં આવતાં એજ્ઞરખાનામાં ગાડાં, હળ, દંતાળ વગેરે સઘળું રીતસર ગોઠવીને રાખવામાં આવતું. ઘોડાના જીન વગેરે સામાનને નિયમસર સાફ કરવામાં આવતો અને તેલ ચોપડવામાં આવતું. ઘોડા પણ મોટા તોખાર નહિ પણ જોઈએ તેવા, ઘેર ઉછેરેલા, આધેલપીધેલ અને મજબૂત હતા અને કાઠિયાં કરી એખ નહોતી.

છાંચેલા ખગામાં કણસત્રાં ઝૂકવાનો સંચો રાખ્યો હતો. ઘાસચારો રાખવા માટે જીંદું દાળિયું હતું. અને તખેલાઓમાં ગંદકી ન થાય માટે છાંયંધ નીક કરાવી લીધી હતી. ગાયો જતદંખરેખ નીચે બિછરતી. અને પુખ્તળા દૂધ કાઢતી. સુરધી પણ વિશિષ્ટ ઓલાદની હતી અને જંથ્યાયંધ ઈંડાં મૂકતી. બગીચામાં સઘળાં ઝાડને રોગાન દીધેલો હતો અને સીધાં બગીચાં શકે એટલા માટે સર્વને ટેકા મૂકી દીધા હતા. સર્વત્ર પાકી દેખરેખ રહેતી અને બધું સંગીન, સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રખાતું. પોતાની જંગીરની આવી સંપૂર્ણ અવસ્થા નીરખાને પિટર નિકોલો રાચતો, અને તે બધું એણે ખેડૂતો ઉપર જોરજીલમ કરીને નહિ પણ તેમના સાથેના વ્યવહારમાં અખંડ ન્યાયશીલતા જાળવીને બાબું કર્યું હતું એ વિચારથી મગર થતો.

પોતાના પ્રાન્તના ઉમરાવોમાં એનું સ્થાન સુધારક દળમાં હતું. રૂઢિચુસ્ત વિચારો કરતાં પ્રગતિવાદી વિચારો તરફ એનું વલણ વિશેષ હતું. કૃષિદાસત્વના હિમાયતીઓ સામે એ સદા ખેડૂતોનો પક્ષ લેતો. “એમને સારી રીતે રાખો એટલે એઓ પણ સરખા ચાલશે,” એમ એ વારંવાર કહેતો. એનો અર્થ એમ નહિ કે એના ખેતર પર કામ કરતાં કોઈ ભૂલ કરે તો એ અખાડા કરતો. એ તો તેઓ કદી પ્રમાદ કરીને પડ્યા હોય તો તરત તકાદો કરતો. પણ સાટે એ બધાંને રહેવાને સરસ સોઈ આપતો, એમને ચોખ્ખો અને પૂરતો ખેરાક આપતો, નાણાં પગાર કરવામાં કદી વિલંબ કરતો નહિ, અને તહેવારોને દિવસે એમને માટે છાંટાપાણીની પણ ગોઠવણ કરતો.

વખત ફેબ્રુઆરીનો હતો, એટલે ગરમ પીગળવા માંડ્યો હતો. તેના ઉપર ધીરેધીરે સંભાળપૂર્વક ચાલતો પિટર તખેલાઓની બાજુમાં થઈને પસાર થયો અને કામદારો રહેતા હતા એ મકાન બાળી વળ્યો હતો અંધારું હતું, અને ઘાડાં ધુમ્મસથી એમાં વધારો થયો હતો, પણ મકાનની બારીઓમાથી દીવાનો પ્રકાશ દેખાતો હતો. માણસો કચારના ઊઠ્યા હતા એનો ધરાદો એ બધાને કામે વળગાડવાનો હતો. યોજના એવી હતી કે જંગલમાં જઈને વસન્તમાં જોઈતી કાઠી એ લોકો ગઈ આવીને ભરી રાખે

“આ શું?” તખેલાના બારણાં ઉઘાડાં ફટાર જોઈને એને થયું. “અરે, તખેલામાં કોણ છે?”

કોઈ બોલ્યું નહિ. એટલે પિટર તખેલામાં પેડો. અંદર અંધારું હતું અને લાદની વાસ આવતી હતી. ડેલાને જમણે

હાથ એ ગમાણ હતી. પિટર એ દિશામાં હાથ ફેરવ્યો તો એક ગમાણ ખાલી જણાઈ. પછી કદાચ ઘેડો નીચે પડ્યો પડ્યો ઘેરતો હોય એમ ધારી એણે પગ ફેરવી જોયો પણ એના પગે કશું અથડાયું નહિ. “ઘોડાને ક્યાં લઈ ગયા હશે?” એને વિચાર થયો. “ગાડીઓ તો બધી બહાર પડી છે એટલે ઘોડાને જોડ્યો નથી એ તો ચોક્કસ.” પિટર તળેલામાંથી બહાર નીકળ્યો.

“સ્ટિપન, અહીં આવ!” એ બોલ્યો.

સ્ટિપન કામદારોના મંડળનો મુખી હતો. તે મકાનમાંથી બહાર આવતો જ હતો.

“કેમ?” હોંસીલા સ્વરે તેણે કહ્યું. “અરે, પિટર આપા, તમે છો? આપણાં માણસો આ આવ્યાં.”

“તળેલાનું બારણું કેમ ઉઘાડું મૂક્યું છે?”

“ઉઘાડું છે? મને કશું માલૂમ નથી. અલ્યા પ્રેરકા, ફ્રાન્સ લાવ.” પ્રેરકા ફ્રાન્સ લઈને આવ્યો. બધા તળેલામાં ગયા. અંદર ગયા કે તરત બનેલો બનાવ સ્ટિપન સમજી ગયો.

“ચોરોનું કામ લાગે છે, પિટર આપા,” તેણે કહ્યું. “તાળું તૂટેલું છે.”

“હું, ખરેખર?”

“હા, ચોરોનું કામ, નક્કી. ‘માણડી’ નથી દેખાતી, ‘દસલો’ તો આ રહ્યા, પણ ‘સુંદરી’ નથી, અને ‘ક્યાડો’યે નથી.”

ત્રણ ઘોડાં ઉઠાવી ગયા હતા!

પિટર પહેલાં તો કંઈ બોલ્યો નહિ. એણે ફક્ત બવાં ચડાવ્યાં અને હાંફવા માંડ્યું.

“અરે,” થોડી વાર પછી એણે કહ્યું, “એ લુચ્ચાઓ એકવાર જો હાથ આવેને તો બરાબર ખબર પાડી દઉં. પહેરો કેનો હતો?”

“પિટરનો. નક્કી એ જાંધી ગયેલો.”

પિટરે પોલિસને બોલાવ્યા, બધા અમલદારોને અરજ કરી, અને પોતાનાં માથુસોને સગડ શોધવા મોકલ્યાં, પણ કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ.

“લફંગા લોકો,” પિટરે કહ્યું. “લેતાં છવ જ કેમ ચાલ્યો? હું સદાયે એમના ઉપર કેટલી બધી માયા રાખતો ! હવે યાદ રાખજો ! ચોરટાઓ ! આખી જાત જ ચોરટાઓની છે. હવેથી કેઈ દહાડો દયા જ ન રાખવી ”

દરમ્યાન પેલાં ઘોડાને તો કચારનો નિકાલ થઈ ગયો હતો; માણુકી અદાર રૂબડે આડોડિયાને આપી દીધી હતી, કચાડાની અદલાબદલી કરી હતી, ને પિંટરની જગીરથી વીસ કોસ દૂર વસતા ખેડૂતના હાથમાં એ ગયો હતો, અને સુંદરીના તો રસ્તામાં જ રામ રમી ગયા હતા. આ બધાં કામો કરનાર તે ઇવાન મિરોનો. એને એતર પર નોકરી મળેલી, એટલે એની આગળ પિંટર નિકોલોની રજ-રજ ખાતમી હતી. ગુમાવેલા પૈસા એને પાછા મેળવવા હતા, અને એ હેતુથી એણે ઘોડાની ચોરી કરી હતી.

ખનાવટી કૂપનવાળી આફત પછી ઇવાન મિરોનો દારૂની લતમાં પડ્યો હતો; અને એની જૈરીએ બધું તાળાકૂંચીમાં ન રાખ્યું હોત તો એણે બધી ધરવખરી દારૂમાં ફના કરી નાખી હોત. નશામાં એને હરદમ પોતાને અન્યાય કરનાર પુરુષોનો જ નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસી નબત્તા સમસ્ત ધનિકવર્ગનો વિચાર આવતો. એક દલાડો એણે પોડોલસ્કનાં પરાંમાંથી આવેલા ખેડૂતો સાથે દારૂ ચડાવેલો, અને પછી એમના સાથમાં ઘેર આવવા નીકળેલો. ખેડૂતોને દારૂનું ઘેન ચડેલું એટલે પોતે કોઈ ખેડૂતના ઝૂંપડામાંથી ઘોડો ચોરેલો તેની વાત એને કહી. ઇવાન મિરોનોનો એ સાંભળી મિમ્મજ ગયો અને એ તો પેલા ઘોડાચોરોને ગાળો દેવા લાગ્યો.

“કેવા નફટ!” એ બોલ્યો, “ઘોડો તો ખેડૂતનું હીર કહેવાય. તે તમે પડાવી લીધો! અલ્યા, તમે ભારે

પાપ કર્યું. ઘોડાં ચોરવાં હોય તો જગ્યાને જગીરદારોનાં ખેનરોમાં. એ લોકો તો કૂતરાં કરતાંયે હલકા છે, એટલે એમને જોટલા ન પજવીએ તેટલું ઓછું.”

વાત આગળ ચાલી. પોડોલસ્કના ખેડૂતોએ કહ્યું: “જગીરદારના ખેતરમાંથી ઘોડો ચોરવો એ કંઈ બાળખેલ નથી એમાં તો જબરી ચાલાકી જોઈએ.”

“એમાં તો એ જગ્યાની રજેરજ બાતમી જોઈએ અને ત્યાંનું જ કોઈએ કામમાં મદદ કરે એવું મળવું જોઈએ.”

એટલે ધવાન મિરોનોને સાંભર્યું કે પોતે એક જગીરદાર સ્વાન્તીને ઓળખે છે. એણે તેના ખેતરે કામ કરેલું અને પૈસાનો ચુકાદો કરતી વખતે પોતે ઓળખે તોડી નાખેલું તેનો દોહ રૂબલ સ્વાન્તીએ કાપી લીધેલો. તે એને યાદ આવ્યું. સ્વાન્તીની વાડીમાં પોતે જ ઘોડા હાંકતો તે પશુ સારી રીતે એના ધ્યાનમાં હતા.

ઉપરથી નોકરીની પૂછપરછનું મિષ કાઢીને પશુ અંદર-ખાનેથી જોઈતી માહિતી મેળવવા માટે ધવાન મિરોનો પિટર નિકોલો પાસે ગયો. ચોકીદાર હાજર ન હોય અને ઘોડાં તબેલામાં હોય એવો લાગ સાધવાની એણે કાળજી રાખી હતી. ચોરોને એ તે જગ્યાએ લઈ આવ્યો અને પેલાં ત્રણ ઘોડાં લઈ જવામાં તેમને મદદ કરી.

પછી તેમણે લૂંટના બાગ પાડ્યા અને પાંચ રૂબલ ખિસ્સામાં નાંખી ધવાન મિરોનો ઘેર આવ્યો. ખેતરમાં કામ કરવાને ઘોડો નહિ હોવાથી ઘેર એ નવરો પડ્યો રહેતો હતો, તેથી ધંધાદારી ચોરો અને આડોડિયાના સાથમાં ઘોડા ચોરવાનું એણે જારી રાખ્યું.

પિટર નિકોલોએ ચોરાયેલા ઘોડાનો પત્તો મેળવવામાં કંઈ મળ્યા રાખી નહિ. એ જાણતો હતો કે ચોરને મદદ કરનારું કોઈ ખેતરમાંથી જ મળેલું હોવું જોઈએ, એટલે પોતાના આખા નોકરવર્ગ તરફ એ વહેમની નજરે જોવા લાગ્યો. તે રાત્રે બહાર કાણુ ગયેલું તેની એણે પૂછપરછ કરી એટલે કામદારોની મંડળાએ જણાવ્યું કે આખી રાત પ્રોશકા ખેતરે નહોતો. પ્રોશકા અથવા પ્રોકોક્ષી નિકોલો નવજુવાન હતો. તે તાબે જ લક્કરી નોકરી પૂરી કરીને આવ્યો હતો. તે દેખાવડો હતો અને બધી બાબતમાં ચાલાક હતો. પિટર નિકોલો કેટલીકવાર તેને ગાડીવાનનું કામ સોંપતો. પરગણાનો કાટવાળ, પ્રાન્તનો પોલીસ વંડા, અને મેંજિસ્ટ્રેટ વગેરે સૌ પિટર નિકોલોના મિત્રો હતા. એકવાર પિટરની વરસગાંઠને દિવસે તેઓ સઘળા એને ઘેર મળવા આવ્યા હતા અને મિષ્ટાન્ન અને ખાંડી ઉડાવતા હતા. તેમણે સર્વેએ એની ઉપાધિમાં સમભાવ દર્શાવ્યો અને એને મદદ કરવા તેઓ તૈયાર થયા.

“રોજ તમે રોંચાઓનો પક્ષ ખેંચતા હતા,” કાટવાળે કહ્યું, “તે હવે લેતા જાઓ! હું કહેતો’તો કે જંગલી પશુ

કરતાં પણ તેઓ નપાવટ છે, એ શું ખોટું છે? તે તો કોરડા વાગે ત્યારે જ પાંશરા ચાલે. ઠીક, તમે કહો છો કે એ બધું પ્રોશકાનું કારસ્તાન છે. પેલો કોઈકોઈવાર તમારી ગાડી હાંકવા બેસતો'તો તે જ ને એ?"

“હા, તે જ.”

“જરા તેને બોલાવશો?”

પ્રોશકાને કોટવાળ સમક્ષ બોલાવ્યો, અને એણે તેની તપાસ આદરી.

“તે દહાડે રાતના તું ક્યાં હતો?”

પ્રોશકાએ વાળનાં ઝુલ્લકાં ખસેડ્યાં અને તેની આંખ ચમકારા કરવા લાગી.

“ઘેર.”

“કેમ? બધા તો કહે છે કે તું અહીં નહોતો.”

“તો પછી આપની નજરમાં આવે તેમ માનો.”

“મારી નજરની અહીં વાત નથી. તે રાતના તું ક્યાં હતો એ બોલી નાંખ.”

“ઘેર.”

“બહુ સારું—પોલીસ, આને થાણા ઉપર લઈ આવજો.”

તે રાત્રે પોતે ક્યાં હતો તે પ્રોશકાએ ન જણાવ્યું એનું કારણ એ હતું કે તે રાત એણે પોતાની માથૂકને ઘેર ગાળી હતી અને તે સંબંધી કશું પ્રગટ નહિ કરવાનું એણે તેને વચન આપ્યું હતું. એટલે એણે પોતાનું વચન પાળ્યું. એની વિરુદ્ધ કશો પુરાવો મળ્યો નહિ, એટલે એને તરત છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ પ્રોકોફી આ બધી બાબતના મૂળમાં હતો એવી પિટરની સજ્જડ માન્યતા થઈ ગઈ હતી

તેથી તેના પ્રત્યે એ ધિક્કારની નજરે જોવા લાગ્યો. એક દિવસ પ્રેરકા મોઢીને ત્યાંથી ચણા ખરીદી લાવ્યો. એમાંથી તેણે થોડા કાઢી લઈ બાકીના ઘોડાને આપ્યા. કાઢી લીધેલા ચણા વેચી મળેલા પૈસા એણે દારૂમાં વાપર્યા. પિટરને એ વાતની ખબર પડી તેથી તેણે પ્રોકોફી ઉપર છેતરપિંડીનું તહોમત મૂક્યું. પરિણામે ન્યાયાધીશે એને ત્રણ માસની કેદની સજા કરી.

પ્રોકોફી કંઈક અભિમાની પ્રકૃતિનો હતો અને પોતાની જાતને બીજાઓ કરતાં ચડિયાતી માનતો. કેદની સજાથી એનું બધું પાણી ઊતરી ગયું છૂટીને આવ્યો ત્યારે એ નૂર-તેજ વિનાનો બની ગયો હતો. જિંદગીમાં અભિમાન કરવાનો હવે એને મોખ રહ્યો નહોતો. આથી એને એકલા પિટર ઉપર જ નહિ પણ આખી દુનિયા ઉપર દાઝ ચડી.

આસપાસના માણસોએ જોયું તો એકંદરે જોલમાં જઈ આવ્યા પછી પ્રોકોફી તદ્દન જુદો જ આદમી થઈને આવ્યો હતો. એ એટી અને બેપરવા બની ગયો, ને દારૂના છંદમાં પડ્યો. એમાંથી કોઈ જૈરીના ઘરમાંથી કપડાંની ચોરી કરતાં પકડાયો, અને ફરી પાછો કેદમાં સપડાયો.

પોતાનાં ઘોડાંની બાળને અન્તે પિટરને બેતરને કોઈ ખૂણે પડેલી સુંદરીની બોળ સિવાય બીજું કશું હાથ લાગ્યું નહિ. ચોર તદ્દન છટકી ગયા એ હકીકતથી પિટર વધુ ખિન્નયો. ખેડૂતો વિશે બોલતાં કે એમના તરફ જોતાં હવે એને ગુસ્સો આવ્યા વિના રહેતો નહિ. અને જ્યારે પણ કંઈ તક મળે ત્યારે એ એમને ત્રાસ આપ્યા વિના રહેતો નહિ.

કૂપનની બાંધામાંથી છૂટ્યા પછી યુજન મિલિશે તો સઘળી વાત વીસરી ગયો. પણ પોતાને કેઈ આવીને બનાવી મથું એ વાત એની ઐરી મરિમના મનમાં તો ખટક્યાં કરી, તથા એ વખતે એના ધણીએ જે નમેરાં વેણુ કાઢ્યાં તેનો ડાઘ પણ એના દિલમાંથી ખસ્યો નહિ. વળી આવી સફાઈથી છેતરી જનાર પેલા એ છોકરાઓ ઉપર તો એનો ક્રોધ માતો જ નહોતો. તે દહાડા પછી જ્યારે પણ કેઈ નિશાળિયો રસ્તામાં મળે ત્યારે તેને એ ધારીધારીને જોતી. એક દહાડો મહિન એની નજરે પડ્યો, પણ એને દેખીને તે એપાનીએ તો ફાળુવારમાં ચહેરા એવો ફેરવી નાંખ્યો કે પેલી તેને વરતી શકી નહિ. પરંતુ, કૂપનવાળા પ્રસંગને પખવાડિયું થયા બાદ એક દહાડો એણે મિટિયા સમકોનીને સામેથી આવતો નજરોનજર દીઠો, એટલે તત્કાલ એણે તેને ઓળખી કાઢ્યો.

એણે તેને જ્યાં દીધો, પછી પાછી વળીને તેને પગલે પગલે ચાલી તેના ઘર સુધી એ ગઈ અને ત્યાં જઈ તેનાં માબાપનાં નામની બાતમી મેળવી. પછી બીજે દિવસે એ

તેની નિશાળે ગઈ, અને ધર્મશિક્ષક પાદરી મિચેલ વેડને મળી. પાદરીએ એને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે એણે આચાર્યને મળવાનો વિચાર જણાવ્યો. “એમને તો આજે ઠીક નથી. કામ હોય તો ફરમાવો અથવા ચિઠ્ઠી આપવી હોય તો મૂકતાં જાઓ,” પાદરીએ કહ્યું.

મરિયમને લાગ્યું કે બધી હકીકત આચાર્યને બદલે પાદરીને જણાવી હોય તોપણ કંઈ ખોટું નથી. મિચેલ વેડને વિધુર હતો, અને ભારે મહાત્વાકાંક્ષી હતો. એકાદ વરસ ઉપર કોઈ મેળાવડામાં મિટિયાના પિતાને એ મળેલો અને ધર્મવિષયમાં તેની સાથે એને વાદ થયેલો. સમકોનીએ એના બધા મુદ્દા તોડી પાડેલા અને એની ખૂબ ફજેતી કરેલી. તે દહાડાથી સમકોનીના પુત્રને એણે દાઢમાં ધાલ્યો હતો. ધાર્મિક બાબતમાં છોકરાને પણ બાપના જેવો એપરવા જોઈને એ તેને સંતાપવા લાગ્યો અને પરીક્ષામાં તેને નપાસ પણ કર્યો.

મરિયમે જ્યારે સમકોનીના પુત્રના આચરણની વાત એને કરી ત્યારે અંદરખાનેથી એને આનન્દ થયો. ખ્રિસ્તી-ધર્મના નિયમોને માન્ય નહિ રાખનારની પારાવાર દુષ્ટતાનો આ છોકરાના આચરણથી એને પુરાવો મળ્યો. આ ખાસી તકનો લાભ લઈ નાસ્તિકોને એમની સામે ડાચું ફાડી ઊભા રહેલા અનર્થોનું ભાન કરાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. ગમે તેમ કરીને એને પોતાના મનને મનાવવું હતું કે કેવળ આવા હેતુથી જ એણે સઘળાં પગલાં લેવા ધાર્યાં હતાં. પણ મૂળ વાત તો એ હતી કે પેલા ગર્વિષ્ઠ નાસ્તિક પર વેર વાળવાને એ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો.

“અરે, એ તો ગજબ થયો,” ઝબ્લા પર લટકાવલા કૂસ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પાદરી મિચેલે કહ્યું. “મારા પર વિશ્વાસ મૂકીને બધી વાત કરી તેથી રાજ થયો. હું તો ધર્મનો બદો જ છું, મારું તો એ કર્તવ્ય જ છે, એટલે એ જવાનને હું શિખામણ આપીશ.” “મારા પવિત્ર વ્યવસાયને છાજે એવી રીતે જ એ કામ કરવાનો,” પાદરીએ મનને કહ્યું. એ તો ખરેખર માનતો હતો કે છોકરાના પિતાની પોતા પ્રત્યેની દુર્વૃત્તિ પોતે તદ્દન ભૂલી ગયો છે અને કેવળ છોકરાના હિતને ખાતર જ પોતે આ બધી પારમાર્થિક ચિન્તા કરી રહ્યો છે.

ખીજે દિવસે મિટિયાના વર્ગમાં ધર્મપાઠ આપતી વખતે પાદરી મિચેલે બનાવટી કૂપનનો વૃત્તાન્ત કહ્યો અને જણાવ્યું કે એ ગુનો કરનારો એ શાળાનો વિદ્યાર્થી જ છે. “એવું કામ કરવું તે તો ખરાબ છે જ, પણ હવે નામુકર જવું તે એથી પણ વધુ ખરાબ છે. માટે તમારામાંના કોઈએ એવું પાપ કર્યું હોય તો ગુનેગાર આવીને એ વાત કબૂલ કરી દે.” આમ કહેતી વખતે મિચેલ મિટિયા ઉપર તાકીને જોઈ રહ્યો. એટલે બધા વિદ્યાર્થીઓની નજર પણ મિટિયા તરફ વળી. મિટિયા તો આથી શરમાઈ ગયો; એને ગભરાટ વધુટયો, અને ચહેરા ઉપર પરસેવાનાં મોતિયાં બાઝી ગયાં. છેવટે એ રડી પડ્યો અને વર્ગમાંથી એણે દોટ મૂકી. એની માને એ વાતની ખબર પડી એટલે તરત તે છખીવાળાની દુકાને બેઠી, બાર રૂબરૂ ને પચાસ કેપેક મરિયમ વાસિલીનાને આપ્યા અને છોકરાએ એવું કર્યું પાપ કર્યું નહોતું એમ કહેવાની તેની પાસેથી કબૂલાત લીધી. પછી એણે ખરી

વાત કોઈને પણ નહિ જણવવાની — ખાસ કરીને એના પિતાથી તો તદ્દન છાની રાખવાની — મિટિયાને શીખ આપી.

ફેડોર તો ખરી લકીકતથી તદ્દન અજાણ હતો. એટલે નિશાળવાળા પ્રસંગની વાત એને કાને આવી ત્યારે એણે પ્રથમ છોકરાની જુવાની લીધી. પણ તેણે સર્વ આરોપોના સંબંધમાં નિર્દોષતા જણાવી એટલે પછી એ તરત શાળાના આચાર્ય પાસે પહોંચ્યો, પાદરી મિચેલના વર્તન સામે રોષ પ્રકટ કર્યો અને જણાવ્યું કે હું આ બાબતનો પીછો પકડ્યા વિના નહિ રહું.

આચાર્ય પાદરી મિચેલને તેડાવ્યો, અને તે આવ્યો એવા જ બન્ને જણ લડી પડ્યા.

“કોઈ કમઅક્કલ બૈરીએ આવીને મારા દીકરા પર ખોટું આળ ચડાવ્યું. હવે પાછી એ કહે છે કે છોકરે એવો કોઈ ગુનો કર્યો નહોતો. પણ પાદરીજીવા, તમે પણ એની પેટે અક્કલ ગુમાવી બેડા હતા કે આવા પ્રામાણિક અને સાચાબોલા છોકરાની ફેકટ બદબોલ કરી?”

“બદબોલ કોણે કરી છે ? અને જરાક રીતસર બોલો. મારા ધંધા તરફ કેમ વર્તવું એ તમે ભૂલી ગયો છો.”

“હવે જોયો તમારો ધંધો.”

“તમારી ધર્મવિમુખતા આખા શહેરમાં સુવિજ્ઞાત છે,” પાદરી મિચેલે કહ્યું. એને એટલો ક્રોધ વ્યાપી ગયો કે એનું નાનકડું અંડાકાર મસ્તક ધ્રુજવા લાગ્યું.

“અરે સજ્જન ! અરે પાદરી મિચેલ !” શાળાનો આચાર્ય બન્નેને ટાઢા પાડવા લાગ્યો. પણ કોઈએ તેને ગળુકાર્યો નહિ.

“અમારા વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીની દેખરેખ રાખવી એ ધર્મોપદેશક તરીકે મારું કર્તવ્ય છે.”

“હવે ધાર્મિકતાનો ડોળ બધો જવા દોને! ધર્મના ઢોંગધતૂરા બધા પડતા મૂકો! ઇશ્વર કે શૈતાન કશું તમે માનતા નથી એ શું અમે નથી જાણતા?”

“તમારા જેવા માણસ સાથે વાત કરવામાં મારું ભૂખણ નથી.” સમકોનીના છેલ્લા શબ્દો એને વજબાણુ જેવા લાગ્યા. આપણે જે વાત દુનિયા આપીથી — અને તો આપણા મનથી પણ — ગુપ્ત રાખવા માગતા હોઈએ તે જ વાત કોઈ આવીને છડેચોક કહે ત્યારે થોડું વસમું લાગે?

મિચેલ ધર્મગુરુઓની પાઠશાળામાં ભણેલો; આથી જ જે ધર્મના અનુયાયી તરીકે પોતાને ઓળખાવતો હતો અને જે ધર્મનું પ્રવચન પાટ ઉપરથી એ કરતો હતો તેમાંથી એની રવાલાવિક શ્રદ્ધા લાંબા કાળથી ઊઠી ગઈ હતી. હવે તો એ બળાતકારે તેના સિદ્ધાન્તો પોતાના મન પાસે મનાવતો હતો અને બીજાઓએ પણ એમ જ કરવું જોઈએ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો.

પાદરી મિચેલના વર્તનથી સમકોનીને કંઈ અચરજ થયું નહિ; ખ્રિસ્તીધર્મ સમાજ ઉપર જે અસર કરવા લાગ્યો હતો તેના ઉદાહરણરૂપ જ તેનું વર્તન એને લાગ્યું અને પાદરીએ પોતાના પુત્રના કરેલા અપમાનની વાત એણે સમજાવવા મિત્રોને જણાવી.

કેવળ જીવાનિયાઓને જ નહિ પણ પીઠપાકટને પણ નાસ્તિકતાની વૃત્તિથી દૂષિત થયેલા દેખી એ અનર્થ સામે જંગ મચાવવાની વિશેષ ને વિશેષ અગત્ય પાદરી મિચેલને

પ્રતીત થવા લાગી. જેમજેમ એ સમકોની અને તેના જેવા બીજાઓની અશ્રદ્ધાને ધિક્કારતો ગયો તેમતેમ એને પોતાની શ્રદ્ધાની સુદૃઢતાનો વિશ્વાસ આવતો ગયો અને તેથી તે શ્રદ્ધા ખરેખર છે કે નહિ તેની ચોકસાઈ કરવાની કે તે શ્રદ્ધાને અનુરૂપ પોતાનું જીવન બનાવવાની જરૂર એને ઓછી જણાવા લાગી. એ ધર્મિષ્ઠ છે એમ એની આસપાસનું જગત માનતું, અને આ ધર્મિષ્ઠતા જ — ધર્મિષ્ઠતાની આ પ્રતિષ્ઠા જ — નાસ્તિકો સામે લડવામાં પાદરી મિચેલનું સર્વોત્તમ શસ્ત્ર હતું.

એની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ ત્યારથી મિચેલને સાધુ થઈ જવાનો અને પાઠશાળાના પોતાના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ જે પંથે પળેલા તે પંથ સ્વીકારવાનો વિચાર થયો હતો. આ સાધુ થયેલા સહાધ્યાયીઓમાંથી એક બિશપ બની ચૂક્યો હતો અને બીજાને બનવાની તૈયારીમાં હતો. સમકોની સાથેના કબજિયાતે લીધે એને જે લાગણીઓ થઈ આવી અને શાળાના આચાર્યનો જે ઠપકો મળ્યો તેને પરિણામે સાધુ થઈ જવાનો એનો જૂનો વિચાર જાગૃત થયો અને તેને અમલમાં મૂકવાનો એણે ઠરાવ કર્યો.

એટલે સત્ર પૂરું થયે મિચેલ વેડને શાળામાંથી રાજીનામું આપ્યું. પછી મિસેલ એવું નામ ધારણ કરી એણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને થોડા જ વખતમાં વોલ્ગા નદી ઉપરના કોઈ શહેરની શિક્ષણ સંસ્થામાં એને અધ્યક્ષની જગા મળી.

દરમ્યાન પગી વાસિલી દક્ષિણ દિશામાં કૂચ કરી રહ્યા હતા. દિવસના વખતમાં તે મુસાફરી કરતો અને રાત પડે એટલે પોલીસ એને કોઈ જેલૂતના ઝૂંપડામાં આશરો શોધી આપતો. સર્વત્ર એને ખાવાનું મળતું. ચાલતાં ચાલતાં ચોરલ પરગણાનું એક ગામડું આવ્યું ત્યાં એણે રાત ગાળી. અહીં એને કોઈએ કહ્યું કે એક વેપારીએ એ ગામના જંગીરદારનો બગીચો મોસમ પૂરતો ઇજારો રાખ્યો છે અને રખોપા માટે તેને મજબૂત અને કાબેલ માણસોની જરૂર છે. વાસિલી ભટકીભટકીને યાત્રો હતો, અને વતન જવાની તો એને મુદ્દલ મરજી જ નહોતી, એટલે એ પેલા વેપારીને મળ્યો અને મહિનાના પાંચ રૂબલથી તે બગીચામાં રખોપિયા તરીકે રહ્યો.

વાસિલીને વાડીના માંડવામાં ખૂબ ગમી ગયું. સફરજન અને જમરૂબ પાકવા લાગ્યાં એટલે તો એ ખુશખુશાલ બની

ગયો. આખો દહાડો એ તાજ મહેક્કતા ધાસની પથારી કરી
 તેના પર પડ્યો રહેતો. લહેજતદાર ખુશખો પમરાવતાં સફર-
 જનના હમલા એની આસપાસ પડ્યા હોય અને કોઈ છોકરું
 આવીને ફળ ચોરી ન જાય એટલા માટે ચોતરફ એની નજર
 ફરતી હોય. વચ્ચેવચ્ચે એ હોઠથી સિસોટી વગાડે અને
 ગાયનો લલકારે. એને ગાયનો તો બેસુમાર આવડતાં હતાં
 અને એનો સૂર પણ મીઠો હતો. ગામની ઘેરીઓ અને
 બુવાન છોકરીઓ એની પાસે સફરજન લેવા આવે અથવા
 બે ઘડી વાત કરવા એની પાસે બિસી રહે ત્યારે જેવા જેના
 દીદાર અને જેવાં જેનાં નખરાં એ પ્રમાણે કોઈને મોટાં તો
 કોઈને નાનાં સફરજન એ આપતો અને સાટામાં ઈંડાં કે
 પૈસા જે મળે તે લેતો. બાકીના વખતમાં એને કંઈ કામ
 કરવાનું નહોતું એટલે એ સૂઈ રહેતો અને વખત થાય ત્યારે
 રસોડે જઈ જમી આવતો. કપડામાં એની પાસે એક જ
 પહેરણુ રહ્યું હતું અને તે પણ ઘસાઈ ગયું હતું. પણ
 એનો બાંધો મજબૂત હતો અને એની તંદુરસ્તી સરસ રહેતી.
 મજૂરો બેગો જ્યારે શિરામણ કરવા જતો ત્યારે ત્રણ જળુના
 જેટલું એ એકલો ઉગવી જતો. વૃદ્ધ ચોકીદાર તો એ
 જોઈને રોજ સડક જ થઈ જતો. રાત્રે એ કદી ઊંઘતો
 નહિ, ચોરને ખાળવા એ ખોખારા કર્યા કરતો અથવા
 સિસોટી વગાડતો. અંધારામાં પણ એની તીક્ષ્ણ આંખો
 બિલાડીની પેઠે બધું સ્પષ્ટ જોઈ શકતી.

એકવાર રાત્રે ગામના છોકરાઓનું એક ટોળું સફરજન
 વેડી લેવા માટે છાનુંમાનું વાડીમાં આવ્યું. બિલકુલ
 ખખડાટ કર્યા વિના પાછળથી ઓચિંતા આવી વાસિલીએ

એમના ઉપર હાપો માર્યો. નાસી જવાનાં છોકરાઓએ
 ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ વાસિલીએ એક છોકરાને પકડ્યો અને
 શેડ આગળ બોલો કર્યો.

વાસિલીની પહેલી છાપરી વાડીને છેક દૂરને છેડે હતી.
 પણ ત્યાંથી જમફળ ખલાસ થયાં એટલે એને બીજી છાપરી
 મળી. ત્યાંથી એના શેડનું મકાન ચાળીસ જ ડગલાં દૂર
 હતું. આ નવી જગા એને અત્યંત પસંદ પડી. કેમકે
 શેડના કુટુંબની સકળ દિનચર્યા એ અહીંથી દેખી શકતો
 હતો. એ કુટુંબનાં જીવાન સ્ત્રીપુરુષો સાંજે અથવા છેક રાત્રે
 બગીમાં બેસી ફરવા જાય, પિયાનો કે વાયોલિન વગાડે, ગીતો
 ગાય અને નાચે, — આવી રીતે તેઓ અમનચમન કરે તે
 આખો દહાડો એ જોયાં કરતો. શેડની કન્યાઓ જીવાન
 વિદ્યાર્થીઓ સાથે બારીમાં બેસે, ઉત્સાહભરે તેમની સાથે
 જીદાજીદા વિષયો પર ચર્ચા ચલાવે, જીદાજીદા યુગલો
 ધન વૃક્ષરાજિમાંથી ચળાઈને આવતી ચાંદનીવાળા માર્ગ
 ઉપર ફરવા નીકળે, — તે એ જોતો. ખાનપાન લઈને દોડાદોડી
 કરતા નોકરોને એ જોતો. શેડને ખાનપાન અને એશઆરામ
 પૂરાં પાડવા માટે રસોઈયા, કોઠારી, ઘોખી, માળી, ગાડીવાન
 આદિ વર્ગને તન તોડતા એ જોતો. કોઈકોઈ વાર શેડના
 ઘરનું યુવતીમંડળ એની છાપરીએ આવતું, અને વાસિલી
 એમને રસદાર સુકેસરી સવોત્તમ સફરજન આપતો. ત્યાં
 બહીબહી જ સ્ત્રીઓ એ સફરજન ખાતી, એની સ્વાદિષ્ટતા
 વખાણતી, માંહોમાંહે ફ્રેંચબ્રાપામાં વાતો કરતી — વાસિલી
 સમજી જતો કે એ વાતો પોતાને વિશે થતી — અને
 વાસિલીને કોઈ ગીત સંભળાવાનું કહેતી.

શેઠની જીવનપ્રણાલી વાસિલીને મોસ્કોના લોકો જેવી લાગી અને તેથી એ તેને ધન્ય ગણવા લાગ્યો. એને વધુ ને વધુ ખાતરી થતી ગઈ કે જીવનમાં જો કોઈ અત્યંત અગત્યની અને મહત્વની વસ્તુ હોય તો તે પૈસા જ છે. આથી પૈસાની મોટી રકમ કેવી રીતે હાથ કરવી તેનો એણે અખંડ વિચાર કર્યાં કર્યો. આજ સુધી પોતે નાની નાની રકમો ઉપર હાથ મારતો એ રીત હવે એને ખોટી જણાઈ. એથી અવારનવાર નાની નાની ચોરીઓથી શેા શકરવાર વળે એમ એને થયું. હવે તો એક સુવ્યવસ્થિત યોજના ધડવી, એને માટે આવશ્યક સઘળા ખાતમી પહેલેથી એકઠી કરવી, અને પછી તે એવી રીતે પાર પાડવી કે ચોરીની વાત કોઈના કળ્યામાં પણ ન આવે, એમ એણે નક્કી કર્યું.

આખરે બધો પાક વેડાઈ રહ્યો. પોતાને થયેલા નફાથી શેઠ પ્રસન્ન થયો. વાસિલીના પગારનો એણે ચુકવો કરી આપ્યો. અને એની નિમકલલાલ નોકરીના બદલામાં એને બક્ષિસ પણ આપી.

વાસિલીએ શેઠના દીકરાએ ભેટ આપેલ નવું બકીટ અને નવી હેટ ચડાવ્યાં, પણ એ વતન તરફ વળ્યો નહિ. ગામડિયા ખેડૂતની જિંદગીના વિચારમાત્રથી એને તિરસ્કાર છૂટતો એટલે પોતાની સાથે વાડીમાં રખોપે રહેલા કેટલાક છાકટા સિંપાઈઓના સાથમાં પાછો એ મોસ્કો જાવડ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પોતાને જે દુકાનમાં નોકરી મળેલી અને જ્યાંથી માર મારીને શેઠે વગરપગારે એને કાઢી મૂકેલો તે જ દુકાનમાં મધરાતે ખાતર પાડવાનો એણે ઠરાવ કર્યો. તે એ સ્થળથી સારી રીતે વાકેફ હતો અને પૈસા કયે કેકાણે રહેતા

હતા તેની પણ એને પૂરી માહિતી હતી. તેથી એણે પોતાની સાથે આવેલા સિપાઈઓને બહાર તપાસ રાખવા જાબા રાખ્યા, પોતે દરવાજો તોડી દુકાનમાં પેઠો, અને જોટલા હાથ લાગ્યા તેટલા પૈસા લઈને નીકળી આવ્યો. કામ એટલી ચાલાકીથી કર્યું કે ખાતરની નામનિશાની કંઈ રહેવા પામી નહિ. આ દુકાનમાંથી વાસિલીને ૩૭૦ રૂબલ મળ્યા. તેમાંથી સો એણે પોતાના મદદગારોને આપ્યા અને બાકીના પોતાની પાસે રાખી એ બીજો શહેર નાઠો. ત્યાં જઈ સ્ત્રીપુરુષોના સાથમાં ઉગાઉગીરી અને બ્રષ્ટાચાર આદર્શો. આથી પોલીસે તપાસ કરી એનું પૂર્વજીવન જાણી લીધું અને એને પકડીને કેદમાં નાંખ્યો. આ વખતે એની પાસે ફૂટી બદામ સરખી રહેવા પામી નહોતી.

ધવાન મિરોનો હવે નીડર ખડતલ ઘોડાચોર બની ગયો હતો. એની બેરી એકિમિયાં પહેલાં તો એના આ ધંધાને કાળું કામ કહેતી અને તેથી એને ગાળો પણ દેતી, પણ હવે તો તે પણ રીઢી થઈ ગઈ હતી અને ચોરીની કમાણીમાંથી નવાંનવાં કપડાં પહેરી એનો ધણી ઠાઠમાઠ મારી ફરતો એ જોઈને તે મલકાતી.

જ્યારેજ્યારે ઘોડાની ચોરી થાય ત્યારેત્યારે એમાં ધવાનનો હાથ જ હોય એમ એના ગામમાં તેમ આખા પરગણામાં સૌ સારી પેઢે જાણતા; પણ કેઈ એનું નામ પ્રગટ કરતું નહિ, કેમકે સઘળા એનાથી ડરતા. અને કદાચ જો કેઈ એના ઉપર શક લાવતું તો યુક્તિપ્રયુક્ત કરી પોતાની નિર્દોષતા એ પુરવાર કરી બતાવતો. એકવાર કોલોટપરું નામે ગામના ગૌચરમાંથી એણે રાતને વખતે ઘોડાની ચોરી કરી. સામાન્ય રીતે એ જમીનદાર, વેપારી કે સોદાગરનાં જ ઘોડાં ચોરતો. પણ એ કામ કપરું હતું. એટલે જ્યારે ત્યાં એનો લાગ ન ફાવતો ત્યારે ખેડૂતોનાં ઘોડાં ચોરતાં પણ હવે એ અચકાતો નહોતો. કોલોટપરામાં ઘોડાં કેનાં છે એની તપાસ કર્યા વિના જ એ હાંફી ગયો. તે જાતે કંઈ ચોરવા નહિ ગયેલો, પણ જોરાસિમ નામના એક હોશિયાર જુવાનને એણે તે કામમાં રોકેલો. ખેડૂતોને

ચોરીની ખબર છેક મળસકે જ પડી. લૂંટારાને પકડી પાડવા તેઓ ચારે દિશામાં દોડ્યા. દરમ્યાન ધવાને ઘોડાને સરકારી જંગલના નાળામાં સંતાડી રાખેલાં.

ધવાનનો ધરાદો ઘોડાને ખીજી રાત સુધી ત્યાં જ રાખવાનો અને પછી પચાસ કેસ દૂર વસતા પોતાના ઓળખીતા પાસે તે અત્યંત ત્વરાથી મોકલી દેવાનો હતો. પરોઢિયે એ જોરાસિમની ખબર કાઢવા નાળામાં ગયો. તેને ખાવાપીવાનું આપ્યું, અને કોઈ દેખે નહિ એવે આડમાર્ગે ઘેર આવવા નીકળ્યો. પણ કમનસીબે એને રસ્તામાં જંગલના રખેવાળનો ભેટો થઈ ગયો.

“અહ્યા, અત્યારના પહોરમાં આમ ક્યાં ગયો’તો?” રખેવાળે પૂછ્યું.

“જરાક પગ છૂટો કરવા નીકળ્યો’તો,” ધવાને જવાબ આપ્યો.

“હીક,” રખેવાળે કહ્યું. ધડીક તે શાન્ત ઊભો રહ્યો, મનમાં કંઈક વિચાર કર્યો, અને પછી ચાલ્યો ગયો. એને ચોક્કસ લાગ્યું કે દાળમાં કંઈક કાળું છે. મોટે મળસકે ધવાન કારણ વિના જંગલમાં ફરવા નીકળે એ સંભવિત નહોતું. તે પાછો ફર્યો અને આસપાસ તપાસ કરવા લાગ્યો. ત્યાં એકાએક નેળિયામાં રાખેલા ઘોડાનો હજીહજીટ એને સંભળાયો. આથી જે દિશામાંથી અવાજ આવેલો તે દિશામાં નીરવ પગલે ચૂપકાથી એ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાંના ઘાસ અને ભોંય ઉપર ઘોડાના ડાખલાની નિશાનીઓ, સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. નેળિયા નજીક પહોંચ્યો એટલે જોરાસિમ દેખાયો.

તે બેડો બેડો શિરાવતો હતો અને બાજુમાં ઝાડને થડે ઘોડા બાંધ્યા હતાં.

રમેવાળે આ બધું જોઈ ગામ ભણી દોટ મૂકી અને ત્યાંથી બેલિક્ક, પોલીસ અમલદાર અને બે સાક્ષીઓને સાથે લઈ પાછો નેળિયા પાસે આવી પહોંચ્યો. જેરાસિમ બેડો હતો તે સ્થળને એમણે આવીને ત્રણ બાજુએથી ઘેરી લીધું અને પછી તેને પકડ્યો. એ પોતાનો બધો ગુનો માની ગયો, પણ હમણાં જ દારૂ દીચીદીચીને એ અત્યારે ભાન ભૂટી ગયો હતો એટલે સાચી હકીકત એના પેટમાં રાખી શક્યો નહિ. એણે કંઈ કે ઇવાન મિરોનોએ દારૂ પાછપાઈને એને આ ચોરી કરવા ઉશ્કેર્યો હતો અને આજે રાત્રે આ ઘોડાં લઈ જવા તે અહીં આવવાનો છે. ખેતોએ ઘોડાં અને જેરાસિમને નેળિયામાં જેમનાં તેમ રહેવા દીધાં અને ઝાડવાં પાછળ સંતાઈ ઇવાનના આગમનની રાહ જોતા તેઓ બેડા. આંધારું થયું એટલે સિસોટી સંભળાઈ. જેરાસિમે પણ સામી એવી સિસોટી વગાડી ઉત્તર આપ્યો. જેવો ઇવાન ઢાળ જિતર્યો તેવા જ ખેતો તેની આસપાસ ફરી વળ્યા અને તેને પકડીને ગામમાં લઈ આવ્યા. બીજી સવારે બેલિક્કના મકાન આગળ એક મોટું ટોળું એકઠું થયું. ઇવાનને બહાર કાઢીને તેની ઝડતી લેવાનું શરૂ થયું. સ્ટિપન પેલેગુએ પ્રયત્નો પૂછવામાં પહેલ કરી. તે ઊંચો પડઝંદ આજ્ઞનબાદુ જીવાન હતો. એનું નાક પોપટની આંચ જેવું હતું અને અહેરો ગમગીન હતો. એણે લશ્કરી નોકરી પૂરી કરી હતી, અને સ્વભાવે એ એકાન્તપ્રિય તથા થોડાભોલો હતો. બાપથી જીદું ધર માંડ્યા પછી એકવાર એને ઘોડો ચોરાવાનો કડવો અનુભવ

થયેલો. તે પછી બે વરસ એણે ખાણોમાં મજૂરી કરેલી અને ત્યાં રહેલા પૈસાથી બે નવા ઘોડા લીધેલા. આ બે ઘોડા ધવાન આજે ચોરી ગયો હતો.

“બેલ, મારા ઘોડા ક્યાં છે?” ક્રોધથી રાતોપીળો થતાં, અને ઘડીમાં ધવાનના મોં સામે તો ઘડીમાં ભોંય ઉપર બેતાં એણે હાકલ મારી.

ધવાને કહ્યું, “હું કશું જાણતો નથી.” એટલે સ્ટિપને એના મોઢા પર એવા જોરથી મુકી મારી કે એનું નાક છૂંદાઈ ગયું અને તેમાંથી લોહીની ધાર છૂટી.

“સાચી વાત બોલી નાંખ, નહિ તો આ ઘડીએ મૂઓ સમજજે.”

ધવાન મૂંઝો રહ્યો અને મુકીના ધા ચુકાવવા નમી ગયો. સ્ટિપને પોતાના લાંબા હાથ વડે ખીજી બે મુકી અડાવી. તોપણ ધવાન બોલ્યા વિના જડભરત જેવો થઈને ઊભો રહ્યો અને માથું આધુંપાધું હલાવ્યાં કર્યું.

“લગાવો સાલાને બધાયે!” બેલિકે ખૂમ પાડી, એટલે આખું ટોળું ધવાન ઉપર તૂટી પડ્યું. અક્ષરે બોલ્યા વિના એ ઢળી પડ્યો અને પછી બોલ્યો:

“ચાંડાળો, બધા ભેગા થઈને મારવા આવ્યા હો તો મારી નાંખો, નથી ડરતો!”

એના ઉપર નાંખવા માટે ઢેખાળાનો એક મોટો ઢગલો અગાઉથી બધાએ કરી રાખ્યો હતો તેમાંથી સ્ટિપને એક પથરો લઈ જોરથી એના ઉપર ફેંક્યો એટલે એનું તાળવું ચિરાઈ ગયું.

સ્ટિપન પેલેશુ આદિ ઇવાન મિરોનોના ખૂનીઓને અદાલતમાં ખડા કર્યા. બીજા કરતાં સ્ટિપન ઉપર વધુ ગંભીર તહોમત હતું, કારણકે બધા સાંક્ષીઓએ એકરાર કરેલો કે પથ્થર મારી ઇવાનની જોપરી તોડી નાંખનાર એ હતો. સ્ટિપને પણ અદાલતમાં કશું છુપાવ્યા વિના જે હતું તે ખુલ્લેખુલ્લું કહી નાંખ્યું. ખુલાસા તરીકે એણે જણાવ્યું કે પેટે પાટા બાંધીને સંપડાવેલા બે ઘોડા ચોરાઈ ગયા એટલે પોતે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવેલી, પણ તેની બાળ મેળવવા પોલીસે જાતે મહેનત લીધેલી નહિ, તેમ ધંધાદારી આંડાડિયાની મદદથી આવી બાળ મેળવી શકાય એમ હતું તે મેળવવાની પરવાનગી પણ આપેલી નહિ.

“ઇવાન જેવા ચોરને તો રહેંસી નાંખ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. એણે અમને બધાંને ખાવાપીવા ટાળ્યાં.”

“પણ બીજા કોઈએ કેમ એના પર હુમલો ન કર્યો? તે એકલાએ જ કેમ એનું તાળવું તોડી નાંખ્યું?”

“કોણ કહે છે? અમે બધા સાથે જ એના ઉપર તૂટી પડેલા. એને મારી નાંખવો એ આખા ગામને મંજૂર હતું. મેં તો એને છેલ્લો જ ધા મારેલો. મારા એક ધાથી તો એ

ટોળા આખાના હજાર ધાની પીડામાંથી છૂટ્યો. માણસ તરફડતો હોય એને વધુ વખત હેરાન કરવાથી શો ફાયદો ?”

ન્યાયાધીશો તો સ્ટિપનની આવી અકૃત્રિમ નિષ્કૃરતા જોઈ દિંગ થઈ ગયા. પણ સ્ટિપનને પોતાને આ ખૂનમાં ખાસ ઘૃણાપાત્ર દેખાતું નહોતું. લશ્કરી નોકરી દરમ્યાન એકવાર એને એક સૈનિકને ગોળીથી વીંધી નાંખવાનો હુકમ મળેલો, એટલે એ સંભારતાં ધવાનની બાબતમાં એને કંઈ ખાસ જુગુપ્સા જેવું લાગ્યું નહિ. “માણસને ગોળીએ વીંધ્યો એટલે ખલાસ—એ મરી જ જવાનો. તે દિવસે એ હતો, આવતી કાલે એની જગાએ હું પણ હોઉં.” એવો વિચાર એને આવ્યો. સ્ટિપનને માત્ર એક જ વરસની કેદની સજા થઈ. એના ગુનાના પ્રમાણમાં આ સજા ઘણી હળવી હતી. જેલમાં ગયા પછી એનો ખેડૂતનો વેશ ઉતરાવી નાંખી ભંડારમાં મૂક્યો અને બીજો જેલનો પોશાક એને આપ્યો. સ્ટિપનને અધિકારીઓ માટે બહુ માન તો મૂળે કદી હતું જ નહિ, એમાં આ સજા મળ્યા પછી તો એને ખાતરી થઈ કે બધાએ અમીરઉમરાવો, બધાએ મોટા માણસો લોકોનું લોહી ચૂસવાનો જ ધંધો લઈને ખેડા છે. જેલમાં કાળાપાણીની કે સપ્ત મજૂરીની સજા પામેલા જે જે કેદીઓ એને મળ્યા તે બધાની કથનીઓથી એના આ મતને પુષ્ટિ મળી. એક જણને પોતાના ઉપરીઓ ઉપર ચોરીનો ગુનો સાબિત કરી બતાવવા બદલ સપ્ત મજૂરીની સજા થયેલી, બીજાને કોઈ ખેડૂતની માલમતા ગેરરીતે ઉચાપત કરનાર અમલદારને ઇમઠોર્યા બદલ, ને ત્રીજાને બનાવટી નોટો પાડવા બદલ. ધનાઢ્ય લોકો અને વેપારીઓ નજરમાં આવે

તે કરે અને છતાં એમનો વાળ પણ વાંકો ન થાય; પણ બિચારા ખેડૂતોને તો દમ વિનાના કારણ માટે અથવા બિલકુલ કારણ વિના બેડી પહેરાવી દેવામાં આવે છે એમ એને જણાયું.

કેદમાં હતો તે દરમિયાન સ્ટિપનની વધુ એને મળવા આવતી. એના વિના તે હેરાનહેરાન થઈ જ ગઈ હતી, તેમાં ઓછામાં પૂરી વળી આગ લાગી અને એમનું ખૂંપડું બળી ગયું. આથી તે બાઈ છેક નોધારી થઈ ગઈ અને છોકરાંને લઈને તેને લીખ માગવા નીકળ્યું પડ્યું. બૈરીની દુર્દશાના સમાચારથી સ્ટિપન વળી વધુ દાઝે ભરાયો એટલે જોલમાં બધા માણસો સાથે એણે બગાડ્યું; દરેક સાથે એ ઉદ્ધતાર્થી વર્તવા લાગ્યો, અને એક દહાડો રસોઇયાને એણે કુહાડીનો એવો ધા માર્યો કે પેલો માંડ મરતો બચ્યો. આ બધાંને પરિણામે એની સગ્નમાં એક વરસનો વધારો થયો. દરમિયાન એની બૈરી ગુજરી ગયાના બપોર મળ્યા અને એ ઘરખાર વિનાનો બની ગયો.

સગ્નની મુદત પૂરી થઈ એટલે એને જોલના ભંડારમાં લઈ ગયા. ત્યાં છાજલી ઉપરથી ઉતારી એનો જૂનો પોશાક એને સોંપ્યો.

“મારે હવે ક્યાં જવું?” કપડાં પહેરતાં પહેરતાં એણે અધિકારીને પૂછ્યું.

“કેમ વળી, ઘેર.”

“ઘરખાર તો બધું ફનાફતિયા થઈ ગયું. હવે તો રસ્તામાં રખડું તો છે. લૂંટનો ધંધો આદરવો પડશે.”

“તો વહેલોવહેલો અહીં પાછો આવીશ.”

“ના, એ કંઈ કહેવાય નહિ.”

આમ કહી સ્ટિપન જેલમાંથી નીકળ્યો. ના પાડતો હતો છતાં એણે રસ્તો તો વતન ભણીનો જ લીધો. ખીજે ક્યાંયે જવા જેવું એને હતું જ નહિ.

રસ્તામાં એ રાતવાસો રહેવા એક વીશીમાં ઊતર્યો. વીશીવાળો લાડીમીર જાડો દુંદાળો માણસ હતો, અને સ્ટિપનને તે ઓળખતો હતો. અવળા નસીબને કારણે જ સ્ટિપનને કેદ મળેલી એમ તે જાણતો હતો, અને તેથી એક રાત એને વીશીમાં આશરો આપવામાં તેને હરકત જેવું ન લાગ્યું. તે પૈસાદાર હતો, અને પાડોશીની બૈરીને ફેસલાવીને તેણે પોતાના ઘરમાં બેસાડી હતી. એ બૈરી ધંધામાં તેને મદદ કરતી.

વીશીવાળાએ ગરીબ ખેડૂતનું ઘર ભાંગેલું અને પેલી બૈરી ધણીને તજી વીશીવાળા સાથે ચાલી નીકળેલી એ બધી વાત સ્ટિપન સારી રીતે જાણતો હતો. તે બૈરી ભલકાદાર કપડાં પહેરી અત્યારે ટેબલ પાસે બેઠી હતી અને રુઆબભરે ચા પીતી હતી. જાણે મોટી મહેર કરી નાંખતી હોય એવી રીતે સ્ટિપનને તેણે ચા લેવાનું કહ્યું. આજે રાત્રે વીશીમાં સ્ટિપન સિવાય ખીજા કોઈ ઉતારુનો વાસો નહોતો. સ્ટિપનને સૂવાને માટે રસોડાનો ખૂણો મળ્યો. અને પેલી બૈરી મત્રેના કામકાજથી પરવારી પોતાના ઓરડામાં ગઈ. સ્ટિપન પોતાને સોપેલ ઠેકાણે પથારી કરી પડ્યો, પણ એને જાંઘ આવી નહિ, એટલે એણે આમતેમ પડખાં બદલવા માંડ્યાં. એને વીશીવાળાની ફાંદના વિચાર આવવા લાગ્યા. આ ચરખીવાળા ફાંદમાં એક મજનનો ચીરો પાડ્યો હોય તો કેવું સારું એમ

એને થયું અને સાથેસાથે પેલી ઐરી વિશે પણ એનું મન ઘોળાયા કર્યું.

ઘડીમાં વળી એ મનને કહે, “આપણે શી પારકી પંચાત? કરશે તે ભોગવશે. આપણે તો સવાર પડે એટલે અહીંથી ચાલી નીકળીએ.” તો બીજી પળે પાછો ઇવાન મિરોનો એની આંખ આગળ ખડો થાય અને વીશીવાળાની કાંદ તથા મંત્રનાની ગોરી ગરદનના વિચાર આવવા લાગે. “હાર તો કરવાં જ પડશે, અને તે બેયને.”

એણે બીજીવાર કૂકડો બોલતો સાંભળ્યો. “હવે મારે પતાવી દેવું જોઈએ, નહિ તો હમણાં પરોઢ થશે.” રાત્ર સૂતો એ પહેલાં એણે છરો અને કુહાડી દીઠેલાં. અવાજ કર્યા વિના એ ઊઠ્યો, છરો અને કુહાડી લીધાં, અને રસોડા બહાર નીકળ્યો. એ જ ક્ષણે એણે દરવાજાનું તાળું કાઢી ઉઘાડતું હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. વીશીવાળો દરવાજો ઉઘાડી બહાર જતો હતો. સ્ટિપને ધાર્યું હતું તેથી આ તો ઊલટું જ નીકળ્યું. હવે છરો વાપરવાનો વખત જ નહોતો; એણે એકદમ કુહાડી વીંઝી અને વીશીવાળાનું માથું વાટી નાંખ્યું. વીશીવાળો બારણાના ઉંઝરામાં અને ત્યાંથી પછી ભોંય ઉપર ઢળી પડ્યો.

પછી સ્ટિપન એમના સૂવાના ઝોરડામાં પેઠો. મંત્રના એને દેખી પલંગમાંથી સફાળી ફેદી પડી, અને પલંગની નજીક ઊભી રહી. તે ને તે જ કુહાડીથી સ્ટિપને એને પણ હાર કરી.

પછી એણે દીવો સળગાવ્યો, મેજમાંથી પૈસા લીધા, અને ઘર બહાર ચાલતો થયો.

એક નાના કસબાશહેરમાં બીજાં બધાં મકાનોથી કંઈક દૂર એક ઘરડો આદમી રહેતો હતો. અગાઉ એ અમલદાર હતો, અને હમણાં દારૂના છંદમાં પડ્યો હતો. એની બે દીકરી અને જમાઈ પણ એની ભેગાં રહેતાં હતાં. સધવા દીકરીને પણ દારૂની લત પડી હતી, અને તે દુરાચારી હતી. એટલે આખા કુટુંબનો બોજો વિધવા દીકરી મરિયમ સેમેનો ઉપર હતો. તેની વય પચાસ વરસની હતી અને તેની ચામડીને કરચલી પડી ગઈ હતી. તેને અઢીસો રૂબલનું વર્ષાસન મળતું હતું અને એનાથી જ કુટુંબનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. મરિયમ ઘરનું બધું કામકાજ કરતી, એના વૃદ્ધ, દારૂખાજ, અશક્ત પિતાની સારવાર કરતી, એની બહેનના બાળકની સંભાળ લેતી, અને આખા કુટુંબની રસોઈ કરવાના તથા કપડાં ધોવાના કામને પણ પહોંચી વળતી. આવા પ્રસંગમાં બધે બને છે તેમ ઘરમાં જે કંઈ કામ કરવાનું હોય તે બધું એણે જ કરવું જોઈએ એમ બધાં ધારી બેઠાં હતાં. ઉપરાંત

ધરનાં ત્રણે જણુ એને વારંવાર ધમકાવ્યે રાખતાં હતાં. એનો બનેવી તો છાકટો થઈને આવ્યો હોય ત્યારે એને લગાવતો પણ ખરો. આ બધું એ ધીરજથી સાંખી રહેતી, અને બધે બને છે તેમ, જેમ વધુ કામ એના કિપર નાંખવામાં આવતું તેમ જલદીથી તે બધાંને એ પહોંચી વળતી. જાતે કષ્ટ વેડીને પણ ગરીબને એ મદદ કરતી. પોતાનાં કપડાં એ તેમને પહેરાવતી, અને માંદાઓને તો એ પ્રભુપાદવ્યા ફિરસ્તા જેવી હતી.

ગામના લંગડા દરજીને એકવાર મરિયમ સેમેનોને ઘેર સીવવા બેસાડ્યો હતો. મરિયમના બાપનો ડગલો એને સાંધવાનો હતો, અને શિયાળામાં બહાર જતી વખતે પહેરાય એવી મરિયમની ગરમ ખંડી થીંગડાં મારી સરખી કરવાની હતી.

દરજી કાબેલ માણુસ હતો, અને નજર આગળ જે કંઈ બનતું તેની બારીક તપાસ રાખતો. પોતાના ધંધાને અંગે એણે ઘણી જુદીજુદી જાતનાં લોકો જોયાં હતાં, અને દૈવે એને માટે બેસી રહેવાનું નિમ્ન્યું હતું એટલે બેઠાબેઠા બધી બાબતોનો વિચાર કર્યો કરવાનો એને રસ હતો.

મરિયમને ઘેર એ અકવાડિયું બેઠો એટલામાં તે બાઈના જીવનથી એને બારે અચરજ થયું. એક દિવસ એ બેઠો હતો ત્યાં મરિયમ અંગૂઠો ઘોવા આવી અને મેરાઈ સાથે વાતો કરવા લાગી મેરાઈને એના ભાઈએ છેલ્લે દીધેલો તે વાત એણે ફરી, અને ભાઈને જુદો કાઢી પોતાને ભાગે આવેલી જમીન પર હવે પોતે ગુજરો ચલાવે છે એમ તેણે કહ્યું.

“જુદા રહેવાથી કંઈક બરકત થશે એમ ધારેલું.”
એણે કહ્યું, “પણ આપણે તો છતાંય એના એ ભૂખડીબારસ
રહ્યા છીએ.”

“ભાઈ, જિંદગીમાં ભગવાન રાખે તેમ રહેવું, પંડતું
ડલાપણુ કરી કંઈ ફેરફાર કરવો નહિ એ જ સારું છે,”
મરિયમે કહ્યું. “ભગવાન રાખે તેમ રહેવું,” તે ફરીથી બોલી.

“એવું તે કંઈ હોય, મરિયમબહેન ?” લંગડા
દરજાએ કહ્યું. “જુઓને, ધર આખાનો ઢસરડો તમે કર્યા
કરો છો, અને સર્વ સાથે માયાથી વર્તો છો. પણ હું જોયાં
કરું છું, તમારી ભલમનસાઈનો કોઈ બદલો વાળતું નથી.”

મરિયમ કંઈ બોલી નહિ.

“દુનિયા ઉપર આપણે જે કંઈ ભલું કરીએ તેનું
ફળ આપણને સ્વર્ગમાં મળવાનું એવું કંઈક તમે જરૂર
ચોપડીઓમાં વાંચેલું હોવું જોઈએ.”

“એવી તો આપણને કંઈ ખબર નથી. પણ આપણે
તો અને તેટલું ભલું કરવાને મથવું જોઈએ.”

“ચોપડીઓમાં એવું લખ્યું છે ?”

“હા, ચોપડીઓમાંયે તે.” મરિયમે કહ્યું, અને એને
ગિરિપ્રવચન વાંચી સંભળાવ્યું. દરજીના હૃદય પર એથી
જાળી અસર થઈ. રોજીના પૈસા લઈને જ્યારે એ ઘેર ગયો
ત્યારે મરિયમે એને જે કહેલું અને વાંચી સંભળાવેલું તેના
ચિત્તાર એના મગજમાં વારંવાર આવવા લાગ્યા.

ખેડૂતવર્ગ વિશે પિટર નિકોલો સ્વાન્તીનું મન હવે વધુ ખાટું થઈ ગયું હતું, તેમ ખેડૂતોને પણ હવે એને માટે સારો અભિપ્રાય રહ્યો નહોતો. એક જ વરસના ગાળામાં ખેડૂતો એના જંગલમાંથી સાગનાં સત્તાવીશ ઝાડ કાપી ગયા અને વીંમો નહિ કિતરાવેલો એવો એક કોદાર એમણે બાળી નાંખ્યો. એટલે પિટરે નિર્ણય કર્યો કે આવા લોકો સાથે હવે લાંબું નભી શકશે નહિ.

એ જ અરસામાં જમીનદાર લિવેન્તો પોતાની જગીર માટે કોઈ વ્યવસ્થાપક મેળવવા તજવીજ કરતો હતો. એક આગેવાન અમીરે એને ભલામણ કરી કે જગીરવ્યવસ્થા માટે આખા પરગણામાં પિટર નિકોલો જેવો કામેલ પુરુષ કોઈ બીજો નથી. લિવેન્તોની જગીર ગંગવર હતી, પણ ખેડૂતો બધું હોઠયાં કરી જતા. એટલે એમાંથી કંઈ મહેસૂલ મળતી નહિ. પિટરે બધું કેકાણે પાડવાનું માથે લીધું, પોતાની જમીન કોઈને સાથે આપી દીધી, અને વોડગા નદી પરના દૂરના પ્રાન્તમાં પોતાની પત્ની સાથે લિવેન્તોની જગીર પર એણે વસવાટ કર્યો.

વ્યવસ્થાનો તો પિટર પહેલેથી રસિયો હતો જ, અને બધી બાબતનો કાયદેસર બહોળસ્ત થવો જોઈએ એવો એનો સિદ્ધાન્ત હતો. એમાં વળી હવે તો આજુબાજુ જંગલી ખેડૂતો પારકા માલમતા પચાવી પાડતા તે દરગુજર કરવાની કિદારતા

પણ એનામાં રહી નહોતી. એટલે એ બધાને સાથ નસિયત કરી કડક દાખલો ખેસાડવાની આ તક મળી તેથી એ રાજ થયો, અને એકદમ એણે બધા ખેડૂતોને સીધા કરવા માંડ્યા. એક ખેડૂતે લાકડાની ચોરી કરેલી એટલે તેને જેલમાં ખેસાડ્યો; બીજાએ સામેથી ગાડું હંકારીને આવતો હતો ત્યારે પોતાની ગાડીને માટે રસ્તો મોકળો ન કર્યો અને પોતાને ટોપી ઉતારી સલામ ન કરી એ કારણસર તેને માર માર્યો; અને જે ગૌચરની જમીન બાબત તકરાર ચાલતી હતી તથા ખેડૂતો તે પોતાની માલિકાની છે એમ દાવો કરતા હતા, તેના સંબંધમાં તો પિટરે ખેડૂતોને જણાવી દીધું કે હવે પછીથી એમનાં ઘેર ત્યાં ચરવા આવશે તો પોતે હાંકી જશે.

વસન્ત ઋતુ આવી અને વરસોવરસના રિવાજ પ્રમાણે ખેડૂતો પોતાનાં ઘેર જમીનદારનાં મેદાનો પર ચરવા લઈ આવ્યા. પિટરે પોતાને ત્યાં કામ કરતા કેટલાક માણસોને બોલાવ્યા અને ઘેર પોતાના વાડામાં વાળી લેવાનો એમને હુકમ કર્યો. ખેડૂતો તો ખેતરે કામ કરવા ગયા હતા, એટલે એમની ઐરીઓ ચીસો પાડતી રહી અને પિટરના માણસો ઘેર હાંકી ગયા. ઘેર આવ્યા ત્યારે સધળા ખેડૂતો ટાળે મળી જમીનદારના વંડા આગળ ગયા અને પોતાનાં ઘેર પાછાં આપી દેવાની માગણી કરી. પિટર તપાસને માટે ઘોડેસવાર થઈ ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યાંથી હમણાં જ પાછો ફર્યો હતો, એટલે ખભે ખંદૂક લટકાવેલી હતી તે લઈને જ સીધો એ ખેડૂતોને જવાબ આપવા બહાર આવ્યો. દરેક ઘેટાદીઠ પચીસ અને મોટા ઘેરદીઠ પચાસ કેપેકનો

દાંડ ભર્યા પછી જ દોર છૂટાં કરવામાં આવશે એમ એણે તેમને કહ્યું. ખેડૂતોએ ખૂસો પાડી કે ગૌચર તો બાપદાદાના વારાથી અમે વાપરતા આવીએ છીએ, એટલે તે અમારી જ માલિકીનું છે, અને ત્યાં ચરતાં દોર પકડી જવાનો કોઈને ગિલકુલ હક નથી.

“અમારાં દોરાં પાછાં આવી દો નહિ તો પસ્તાવું પડશે,” એક યુજરગ ખેડૂતે પિટર પાસે આવીને કહ્યું.

“શું પસ્તાવું પડશે?” પિટરે રાતોપીળો થઈ એ યુજરગ નજીક આવી હાક મારી.

“હવે પાછાં આપી દેને, હરામી, મફતનો શું કામ પચવે છે?”

“શું બોલ્યો?” પિટરે ચીસ નાંખી, અને તે યુજરગના મોઢા ઉપર એક તમાચો ચોડી દીધો.

“મને મારવા આવે છે? ચાલો, અલ્યા જવાનો, જોરજબરદારીથી દોરાં હાથ કરો.”

ટોળું એની નજીક ધસ્યું. પિટરે ધક્કા મારીને નીકળી જવાની મહેનત કરી પણ કંઈ ફાવ્યું નહિ. વળી બીજવાર એણે જોર અજમાવ્યું.

આ ધક્કામુઠ્ઠીમાં પિટરની બંદૂક અકસ્માત ફૂટી અને એક ખેડૂત લોથ થઈને પડ્યો. એટલે ખેડૂતો જનને ભરાયા અને તરત જ તૂટી પડ્યા. પાંચ મિનિટમાં તો પિટરનું શરીર બધાએ વીંખી નાંખ્યું અને પાસેના નાળામાં તે ઘસડી ગયા.

ખૂતીઓ પર લશ્કરી કાયદાથી મુકદ્દમો ચાલ્યો અને બે જણને ફાંસીની સજા થઈ.

જે ગામડામાં પેલા લંગડો દરજી રહેતો હતો ત્યાંના પાંચ પૈસાદાર ખેડૂતોએ મળી જમીનદાર પાસેથી કાળી ભમ્બર જેવી એકસો પાંચ એકર ફળદ્રુપ જમીન ઈમરે રાખી, અને પંદરથી અઢાર રૂબાલે એકર એવા દરે બીજા ખેડૂતોને તે સાથે આપી દીધી. એક પણ એકર જમીન ચાર રૂબાલથી એછા ભાવે નહોતી અપાઈ. આમાં એમને ઘણો નફો મળ્યો, અને દરેકને ભાગ જે પાંચ પાંચ એકર જમીન આવી તે એમને તદ્દન મફત જ પડી. પછી પાંચમાંનો એક ખેડૂત મરી ગયો, એટલે તેને બદલે પેલા લંગડા દરજીને જોડાવાનું કહેવામાં આવ્યું.

જમીનના ભાગ પાડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે દરજીએ દારૂ પીવાનું મૂકી દીધું, અને કેટલી જમીનના ભાગ પાડવા તથા કયો ભાગ કેને આપવો એ વિશે એની સલાહ પૂછી ત્યારે એણે કહ્યું કે દરેકને સરખી શરતે જમીન વહેંચી આપવી અને જંગીરદાર પાસેથી જે ભાવે જમીન આપણને પડી હોય તે કરતાં જરા પણ વધારે દર ખેડૂતો પાસેથી લેવો નહિ.

“એવું શાનું વળી?”

“અલ્યા ભાઈઓ, આપણે તે કંઈ કાફર છીએ?” એણે કહ્યું. “એ તો પેલા શેઠિયા લોકો એવા અન્યાયનો ધંધો કરે તે એમને કરવા દો. આપણે તો ખરા ખ્રિસ્તી છીએ એટલે ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે આપણે તો ચાલવું જોઈએ અને ઈશુ ખ્રિસ્તનું શરમાન તો મેં તમને કહ્યું એવું જ છે”

“તેં એ બધું ક્યાંથી જાણ્યું?”

“બાઇબલની સુવાર્તાઓમાં એમ લખ્યું છે રવિવારે મારે ત્યાં એકવાર આવજો. હું તમને થોડો ભાગ વાંચી સંભળાવીશ, અને પછી આપણે એ વિશે ચર્ચા કરશું.”

બધા તો કંઈ રવિવારે એને ઘેર ન ગયા, પણ ત્રણ જણ ગયા, અને તેમની આગળ એણે વાંચવાની શરૂઆત કરી.

એણે સન્ત મેથ્યુની સુવાર્તામાંથી પાંચ પ્રકરણ વાંચ્યાં અને પછી સઘળા ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એ ત્રણમાંથી સાંભળેલી વાત મન પર લેનાર તો એક ઇવાન ચૂર જ નીકળ્યો, પણ તેણે એ ઉપદેશ પૂરેપૂરો અમલમાં મૂક્યો, અને તે દિવસથી દરેકદરેક વાતમાં ખ્રિસ્તની આજ્ઞાનું તે અનુસરણ કરવા લાગ્યો. તેના કુટુંબે પણ તેમ જ ક્યું. પેલી બેઠાણ જમીનમાંથી તેણે પોતાના લકપૂરતો જ ભાગ લીધો, એથી વધુ લરગીજ તેણે ન લીધો.

લંગડા દરજ્જા અને ઇવાન પાસે લોકો લવે આવવા લાગ્યા. આમાંના કેટલાક સુવાર્તાનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યા અને પરિણામે ખીંડી, દારૂ, અપશબ્દો આદિ કુટેવો છોડી પરસ્પર મદદ કરવા લાગ્યા. તેમણે દેવને જવાનું પણ મૂકી દીધું, અને પોતાના ઘરની મૂર્તિઓ લઈ ‘અમારે લવે એનો કંઈ ખપ નથી’ એમ કહી ગામના પાદરીને ઘેર પધરાવી આવ્યા. પાદરી તો આથી લડક્યો, અને બધી લકીકત વિશપને લખી જણાવી. વિશપને પણ શું કરવું તેની સૂઝ પડી નહિ. આખરે એણે અગાઉ મિટિયા સમકોનીના ધર્મશિક્ષક હતો તે મહાધ્યક્ષ મિસેલને આ ગામ મોકલવાનો ફરાવ કર્યો.

મિસેત્ર આવી પહોંચ્યો એટલે ગિશપે એને બેસાડ્યો અને પોતાના ધર્મપ્રાન્તમાં બન્યું હતું તે એને જણાવ્યું.

“આ બધું આત્માની નજાઈ અને અજ્ઞાનતું પરિણામ છે. પણ તમે વિદ્વાન પુરુષ છો, એટલે તમને એ કામ સોંપું છું. એ ગામ જાઓ, આ ખ્રિસ્તીમંડળને એકઠું કરો, અને એણે કરેલી ભૂલ એને બતાવો.”

“મહન્તવર્ચની આજ્ઞા હોય તો હું જાઉં, આપના આશીર્વાદથી સૌ સારાં વાનાં થશે,” મિસેલે કહ્યું. સોંપાયેલા કામથી એ અતિ પ્રસન્ન થયો. પોતાની ધર્મશ્રદ્ધાની મક્કમતા પ્રદર્શિત કરવાની જે કોઈ તક એને મળતી તે એને વરદાન જેવી લાગતી. બીજાએને સમજાવવામાં એનો આશય પોતે ખરેખર દૃઢ શ્રદ્ધાળુ છે એવું પોતાના મનને સમજાવવાનો જ મુખ્યત્વે હતો.

“હા, જાઓ, અને બને તેટલું કરો. મારા આશ્રિત વર્ગના સંબંધમાં મને ભારે ડિચાટ થાય છે,” આમ બોલતાં બોલતાં ચાકર ચા લઈને આવેલો તેની પાસેથી ગિશપે ગોરા જાડા લાથ વતી નિરાંતે એક પ્યાલો લીધો.

“આ એક જ જાતનો મુરખો કેમ આણ્યો ? ખીજો લઈ આવ,” નોકરને એણે હુકમ કર્યો. “મને બારે ઉચાટ થાય છે,” મિસેલ તરફ ફરીને એણે ખીજવાર કહ્યું.

આવા કામમાં પોતાની ઊંચટ બતાવી આપવાની મિસેલને તીવ્ર ઈચ્છા હતી; પણ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહિ હોવાથી વાટખરચીના પૈસા એણે માગ્યા; અને પોતાથી નારાજ થયેલા જંગલી લોકો કદાચ કંઈ તોફાન કરે એવો એને ડર હોવાથી જરૂર પડ્યે સ્થાનિક પોલિસખાતું પોતાને મદદ કરે એવો તે પ્રાન્તના સૂબા પાસેથી હુકમ મેળવવાનું એણે બિશપને કહ્યું. બિશપે એની બંને માગણીઓ મંજૂર રાખી એટલે મિસેલે ચાકર સાથે મળીને પોતાનો સરસામાન તૈયાર કર્યો. આવા ખૂણાનાં સ્થળે જતાં માર્ગમાં એને જે ખાવાપીવાની વસ્તુ જોઈ એ તે બધી એને પૂરી પાડવામાં આવી. આ પ્રમાણે બધી સામગ્રી સજ્જ કરીને પેલે ગામ જવા એ નીકળ્યો. પોતાને સોંપાયેલા કાર્યનું મહત્ત્વ એ બરાબર સમજતો હતો અને તેથી મલકાતો હતો. જાતે જ ધર્મમાં અનેક શંકા ધરાવતો હતો તે બધી અત્યારે ચાલી ગઈ, અને પોતાની આસ્થા તો અચળ છે એવી એને હવે પૂરી ખાતરી થઈ.

પૂજાવિધિ સામે જે દલીલો કરવામાં આવતી હતી તે જ અત્યારે એના મગજમાં ઘોળાવા લાગી. ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો વિશે તો એણે કશો વિચાર જ ન કર્યો — એ સિદ્ધાન્તો તો એણે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય તરીકે સ્વીકારી જ લીધા હતા.

ગામના પાદરી અને તેની પત્નીએ મિસેલનો ખૂબ માન-પૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો, અને એ પહેાંચે તેને બીજે દહાડે સમગ્ર અનુયાયીવર્ગને દેવળમાં બોલાવ્યો. મિસેલે નવો રેશમી ઝબ્બો પહેર્યો, છાતી આગળ મોટો ફૂલ લટકાવ્યો, લાંબા કંથ કાળજીથી સમાર્યા, અને દેવળમાં આવી વ્યાખ્યાનપાટ પર ચડ્યો. ગામનો પાદરી એની પડખે બેસી રહ્યો, અને કીર્તનિયા તથા બીજા નોકરો એની પાછળ થોડે દૂર બેસી રહ્યા. બાળુના પ્રવેશદ્વારે પોલીસનો પહેરો બેસી ગયો. ચાલુ પ્રથાથી જુદા પડનાર પેલા ભિન્નપંથીઓ પણ ગંદાં કપડાં પહેરી આવ્યા હતા.

પ્રાર્થના થઈ રહ્યા બાદ મિસેલે પ્રવચન કર્યું તેમાં આ બંડખોરોને નરકયાતનાનો ડર દેખાડી તથા પશ્ચાત્તાપ કરે તેને સંપૂર્ણ માફીનું વચન આપી અસલ ધર્મવિધિનો સ્વીકાર કરવાનો બોધ આપ્યો.

આ મતાન્તરવાદીઓ પ્રથમ તો શાન્ત રહ્યા. પછી એમને પ્રત્નો પુછાયા તેના ઉત્તર એમણે આપ્યા. મતાન્તરનું કારણ પૂછવામાં આવતાં એમણે જણાવ્યું કે મુખ્ય કારણ તો એટલું જ કે શાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજનનો વિધિ તો નથી જ, પણ કિલટો સ્પષ્ટ નિષેધ છે; છતાં દેવળમાં કાષ્ઠની મૂર્તિઓને પૂજવામાં આવે છે.

એટલે મિસેલે પૂછ્યું, “આ પવિત્ર મૂર્તિઓ કેવળ લાકડાના ટુકડા જ છે એમ તમે માનો છો ?”

ચૂંકે જવાબ આપ્યો:

“એમાં પૂછવાનું શું છે વળી ? ચાહે તે મૂર્તિ લઈને તમે જાતે જ જોઈ લોને.”

પાદરીઓ સામેના વાંધાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું કે શાસ્ત્રવચન તો એવું છે કે “તમને જેમ મહત્ત મળ્યું છે તેમ તમારે પણ ખીજીને મહત્ત આપવું; ત્યારે આ પાદરીઓ તો સંસ્કાર કરાવતી વખતે આશીર્વાદ આપે છે તેના પણ પૈસા માગે છે.” મિસેલે બાઈબલનો આધાર આપી આખીને એમનો પક્ષ તોડવાને ઘણી દલીલો કરી, પણ એ દરેક દલીલનો પેલા દરજીએ અને ઇવાન ચૂંકે શાન્ત છતાં મક્કમ જવાબ વાળ્યો, અને એમનું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું, એટલે એનાં સર્વ વિધાનોનો એમણે શાસ્ત્રપ્રમાણો આપીને જ વિરોધ કર્યો.

મિસેલ આથી ગુસ્સે થયો અને સત્તાવાળા મારફતે એમને રંજનડવામાં આવશે એવી ખીક બતાવી, પણ એમણે તો જવાબ આપ્યો: “ફાવે તે કરોને; કરશો તેવું પામશો એ શાસ્ત્રવચન છે.”

વાદવિવાદથી કંઈ વળ્યું નહિ, અને મિસેલ શાન્ત રહ્યો હોત તો આખું પ્રકરણ નિર્વિધને પતી જત. પણ એણે તો ખીજે દિવસે ઉપદેશ વખતે આસ્તિકોને ચળાવનારા દુષ્ટો પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો અને તે સખ્ત સજ્જને પાત્ર છે એમ જણાવ્યું. આથી દેવળમાંથી નીકળતી વખતે ખેડૂતોના ટોળાએ આખા સમૂહના ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર આ નાસ્તિકોનાં હાડકાં ખોખરાં કરવાની સંતત્વસ કરી. તે દિવસે સાંજે મિસેલ ગામના પાદરી અને ઇન્સ્પેક્ટરની સાથે ખેડોખેડો મિષ્ટાન્ન આરોગતો હતો તે જ વખતે, ગામમાં એક જખરો બખેડો થયો. ખેડૂતો ટોળે મળીને ચૂરના ઘર પાસે ગયા, અને મતાન્તરવાદીઓ અંદરથી નીકળે એવા તેમને જૂડી નાખવા બહાર બીભા રહ્યા.

મકાનમાં એકકાં થયેલાં મતાન્તરવાદી સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા આશરે વીસ જેટલી હશે. મિસેલના ભાણેયથી, આસ્તિકોના વલણથી, અને એમની ધમકીઓથી તેમના હૃદયમાં ગાજ સુધી નહિ અનુભવેલી એવી રોષની લાગણીઓ પ્રગટી હતી. દહાડો નમવા ગયા હોતો, અને સ્ત્રીઓને ગાયો દોહવા જવું હતું, પણ બહાર ખેડૂતોનું ધાડિયું આંટા મારતું હતું તે હળુ વીખરાયું નહોતું.

એક છોકરો બહાર નીકળવા ગયો ત્યાં એના ઉપર માર પડ્યો અને એને પાછું ઘરમાં ઘૂસી જવું પડ્યું. હવે શું કરવું તે વિશે અંદર રહેલા લોકો મસલત કરવા લાગ્યા, પણ કોઈ એક નિર્ણય પર તેઓ આવી શક્યા નહિ. દરજીએ કહ્યું: “આપણે સામે ન થવું, જેટલું ગુનરે એટલું વેડી લેવું.” ‘ચૂંવે જવાબ આપ્યો કે “એમ કરશો તો તો

કોઈ જીવતું ઘેર પહોંચવા નહિ પામે.” એટલે એ તો હાથમાં સળિયો લઈને ઘર બહાર નીકળી પડ્યો અને બોલ્યો, “ચાલો, મૂસાએ કર્યું હતું એવું કરો !” પછી એ ખેડૂતો પર તૂટી પડ્યો અને એક જણની આંખ એણે ફાટી નાંખી. દરમ્યાન મકાનની અંદરનાં બીજાં માણસો તળવીજથી સટકી ગયાં અને ઘેર પહોંચી ગયાં.

ચૂલ ઉપર ફિસાદ અને ઈશ્વરનિન્દાના આરોપ મુકાયા અને એને જેલની સજા થઈ.

પાછળ વર્ણવેલા બનાવો પૂર્વે એ વરસ ઉપર પ્રાચ્ય દેશોની સ્ત્રીઓ જેવી મળખૂત અને ફૂટડી એવી એક કતિયા તુરચાની નામની યુવાન કન્યા દોનના લરકરી થાણામાંથી સેન્ટ પિટર્સબર્ગ આવી હતી અને ત્યાંની વિદ્યાપીઠના મહિલા-વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતી હતી. આ નગરમાં એને સિમ્પિઅર્સ્ક પ્રાન્તના કોઈ જિલ્લાના હાકેમનો દીકરો તુરિન ભણતો હતો તેનો ભેટો થયો અને તેની સાથે એ પ્રેમમાં પડી. પણ એનો પ્રેમ સામાન્ય પ્રકારનો નહોતો, અને તેની પત્ની કે તેનાં બાળકોની જનેતા થવાની એની ઈચ્છા નહોતી. તેની સાથેનો એનો સંબંધ દિલોબ્બન દોસ્તની જાતનો હતો, અને બન્નેના હૃદયમાં જે એકસરખી બંડની વૃત્તિ જાગ્રત થયેલી હતી, તથા કેવળ ચાલુ શાસનપ્રણાલીઓ સામે નહિ પણ તે શાસનપ્રણાલીના સર્વે પ્રતિનિધિઓ સામે પણ ધિક્કારની જે એકસરખી લાગણી તેઓ બન્ને ધરાવતાં હતાં તે એમને બાંધનારા પ્રેમસૂત્રરૂપ હતી. પોતાના શત્રુઓ કરતાં પોતે સંસ્કૃતિ, શુદ્ધિ અને નીતિ એ સર્વમાં અડિયાતાં છે એવી સમજણ પણ બન્નેમાં સમાન હતી. કતિયા મેધાવિની બાળા હતી, અને એની સ્મરણશક્તિ પણ

ઉત્તમ પ્રકારની હતી, એટલે વર્ગનાં વ્યાખ્યાનો એ સહેલાઈથી
 યાદ રાખતી. પરીક્ષાઓમાં એ હમેશ વિજય મેળવતી, અને
 પાઠ્યક્રમ સિવાયના પણ સઘળા નૂતન ગ્રંથો એ વાંચતી.
 છોકરાં જણવાં અને ઉછેરવાં એ ખિલકુલ પોતાનું કામ
 નથી એવો એનો મક્કમ અભિપ્રાય હતો, અને એવા જીવન
 તરફ એ કંટાળા અને તિરસ્કારની નજરે જોતી. રાષ્ટ્રની
 સર્વોત્તમ શક્તિઓને રૂંધી રાખનારી વર્તમાન શાસનપદ્ધતિને
 દ્વેશાવધાને તથા છેલ્લામાં છેલ્લા વિદેશી લેખકોએ
 પ્રોત્સાહનો ઉચ્ચતર જીવનક્રમ લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાને કાળે
 જ પોતાનો અવતાર છે એમ એ માનતી. એ અંગે
 દેખાવડી અને ભરાવદાર હતી. એનો વાન ગોરો હતો, આંખો
 પાણીદાર હતી, અને વાળ વિપુલ અને કાળા હતા. જે જે
 પુરુષોના સંસર્ગમાં એ આવતી તેમના હૃદયમાં એ એવી
 વૃત્તિઓ જગાવતી કે જે સંતોષવાને એને ઇચ્છા કે
 અવકાશ કંઈયે નહોતું, કેમકે એ તો સદા પ્રચારકાર્યમાં
 જ નિમગ્ન રહેતી—જોકે આ પ્રચારકાર્ય મુખ્યત્વે કરી
 કેવળ વાતોમાં જ પરિસમાપ્ત થતું. છતાં પુરુષોમાં પોતાને
 માટે આવી વૃત્તિઓ જન્મે તે એને અણુગમતી વાત નહોતી.
 પોશાકમાં એ બહુ આછકલાઈ ન રાખતી, છતાં શરીરસૌંદર્યની
 બાબતમાં એ છેક બેપરવા પણ નહોતી. પોતાની પ્રશંસા
 થાય તે એને ગમતું, કારણકે અન્ય સ્ત્રીઓ જેને માટે
 મરી પડે છે તેને પોતે કેવી તુચ્છકારે છે એ દર્શાવી
 આપવાની એને તેથી તક મળતી.

સરકાર સાથે ઝઘડવામાં કેવી રીતે અખત્યાર કરવી
 તે વિશે એના વિચારો એના હોસ્ત તુરિન અને બીજા

ઘણાખરા સાથીઓ કરતાં ઘણા આગળ વધેલા હતા; એ તો ઉપદેશની કે આવા યુદ્ધમાં સધળી રીતો — ખૂન સુદ્ધા — વાળખી જ લેખાય. પણ આવા વિપ્લવકારી વિચારો છતાં કતિયા તુરયાની અંતરથી ઘણી માયાળુ છોકરી હતી, અન્યના શ્રેય અને સુખને ખાતર સ્વાર્થત્યાગ કરવા એ સદા તત્પર રહેતી, અને બાળક, વૃદ્ધ, કે પશુ કોઈનું પણ બલું કરવાનું એનાથી બનતું ત્યારે એ અંતઃકરણપૂર્વક પ્રસન્ન થતી.

ઉનાળો એ પોતાની એક બહેનપણી વોલ્ગા નદી પરના નાના શહેરમાં મહેતીજીનું કામ કરતી હતી તેની સાથે ગાળવા ગઈ. તુરિન પણ તે શહેરની નજીક જ પોતાના પિતાની જગીરમાં રહેતો હતો. આ બંને બાળાઓને મળવા તે ઘણીવાર જતો. વાંચવાને માટે પુસ્તકોનો તેઓ વિનિમય કરતાં, લાંબી ચર્ચાઓ ચલાવતાં, અને દેશની દુર્દશા પરત્વે એકમતે રોષ પ્રગટ કરતાં. જિજ્ઞાસો દાકતર તેમનો મિત્ર હતો. અને ઘણીવાર તે પણ તેમની ભેગો ભગતો.

તુરિનકુટુંબની જગીર પિટર નિકોલોને વ્યવસ્થા માટે સોંપાયેલી લિવેન્તોની જગીરની પડોશમાં હતી. પિટર નિકોલોએ ત્યાં વસવાટ કર્યો અને કડક નિયમન આદર્યું તે પછી તરત લિવેન્તોજગીરના ખેડૂતોમાં સ્વાતન્ત્ર્યની વૃત્તિ ઉદ્ભવેલી જોઈને તેમજ પોતાના હંકો જાળવી રાખવાનો તેમનો નિશ્ચય નીરખીને તુરિનને તેમની બાબતોમાં રસ પડવા લાગ્યો. આ માણસો સાથે વાતચીત કરવા એ વારંવાર તે ગામ આવતો, પોતાના સમાજસત્તાવાદી મતોનો ત્યાં વિસ્તાર કરતો, અને ખાસ કરીને જમીનને

રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ ગણવી જોઈએ એવા સિદ્ધાન્તો ઉપર ભાર મૂકતો.

પિટરનું ખૂન થયા પછી અને ખૂનીઓને શિક્ષા થયા પછી આ નાના શહેરનું ક્રાન્તિવાદી મંડળ ધૂંવાપૂંવા થવા લાગ્યું, અને પોતાનો રોષ જાહેર રીતે વ્યક્ત કરતાં પણ ડરું નહિ. તુરિન તે ગામની વારંવાર મુલાકાત લેતો અને વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પ્રચારકાર્ય કરતો એ હકીકત મુકદ્દમા દરમ્યાન અધિકારીઓના જાણવામાં આવી. આથી એના ઘરની ઝડતી લેવામાં આવી, અને તેમાંથી થોડાં ક્રાન્તિબોધક ચોપાનિયાં પોલીસને હાથ લાગ્યાં એટલે એને પકડ્યો અને સેન્ટ પિટર્સબર્ગના કારાગૃહમાં મોકલી દીધો.

કતિયા તુરયાની પણ એની પાછળ રાજનગર ઊપડી અને એને કારાગૃહમાં મળવા ગઈ. તે ગઈ તે દહાડે તો તેને પ્રવેશની રજા ન મળી, અને કેદીઓની મુલાકાત માટે નિયમસર મુકરર થયેલા દિવસે આવવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. જ્યારે મુકરર થયેલો દિવસ આવ્યો અને તુરિનની મુલાકાત માટે તેને રજા મળી ત્યારે પણ એક બાબતથી કેદી અને બીજી બાબતથી મુલાકાત લેનાર એ બન્નેને વિખૂટા રાખે એવી બેવડી જાળી વાટે તેને વાતચીત કરવી પડી. આવી મુલાકાતે સત્તાધારીઓ સામેના તેના રોષમાં બળતામાં ધી હોમ્યું. તુરિનનો મુકદ્દમો ચલાવનાર અમલદારની પાસે જઈ આવ્યા પછી તો તેની વૃત્તિઓ વિશેષ બંડખોર બની. એ અમલદાર દેખાવડો હતો, અને કતિયા જે બદલામાં તેની સાથે ગેલ કરવા દે તો કેદીની મુલાકાતોમાં તેને ખાસ સગવડો આપવાનું એણે વલણ દર્શાવ્યું. આવા નીચ માણસ

પર તિરસ્કાર થવાથી કતિયાએ પોલીસના વડાને અરજ
ગુજરી. આગલા અમલદારે અમલદારી રીતે વાત કરતી
વખતે ક્યો હતો તેમ આણે પણ ઢોંગ ક્યો કે મારી
પોતાની પાસે કશી સત્તા નથી, હું તો રાજ્યમન્ત્રીના હુકમોને
સર્વથા અધીન છું. એટલે તેણે રાજ્યમન્ત્રીને મુદ્દાકાતની
પરવાનગી આપવા અરજ કરી, પણ તેના માગણી કોઈએ
સ્વીકારી નહિ.

છેવટે તેણે એક સાલસિક કામ કરવાનો નિર્ધાર ક્યો
અને એક રિવોલ્વર ખરીદી.

રાજ્યમન્ત્રી નીમેલે વખતે અરજદારોની અરજ સાંભળી રહ્યો હતો. અત્યારસુધીમાં એણે ક્રમવાર ત્રણ અરજદારોની વાતો સાંભળી હતી, અને હવે એક મનોરમ હરિણાક્ષી યુવતી કાળા હાથમાં અરજ લઈને એની પાસે આવી. આ અરજદારની રમણીયતા જોઈને મન્ત્રીની આંખો ચમકવા લાગી, પણ પાછું એને પોતાની પદવીના ગૌરવનું સ્મરણ થયું અને તેને છાત્રે એવો ગંભીર દેખાવ એણે ધારણ કર્યો.

“તમારે શું કામ છે?” પેલી ઊભી હતી ત્યાં જઈને એણે પૂછ્યું. એના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વિના યુવતીએ કપડા નીચેથી રિવોલ્વર કાઢી અને એની છાતી સામે તાકીને તે ફેડી, પણ નિશાન ચૂકી ગઈ.

મન્ત્રી તેની તરફ ધસ્યો, અને તેનો હાથ પકડવા મથ્યો, પણ તે નાની છૂટી અને થોડાં ડગલાં પાછી હતી શરી રિવોલ્વર ફેડી. એટલે મન્ત્રીએ તો ઝોરડામાંથી હતી કાઢી. પછી તે પાછીને તત્કાળ પકડી લેવામાં આવી. તેને આખે અંગે

સખ્ત ધુળરી થઈ અને એક પણ શબ્દ તેના મોંમાંથી નીકળી શક્યો નહિ. ઘડીવાર પછી ઘેલીની પેડે તે ઓચિન્તી ખડખડાટ હસી પડી. મન્ત્રીને લેશમાત્ર ઈર્ષ્ય થઈ નહોતી.

આ બાઈ તે કતિયા તુરયાની હતી. તેને કાચી કેદમાં રાખવામાં આવી. મન્ત્રીને મોટામોટા પુરુષો તરફથી, ખુદ સમ્રાટ તરફથી પણ, અભિનન્દન અને અનુકંપાના સંદેશા મળ્યા. સમ્રાટે તો આ ગુપ્ત વધના પ્રયત્નનું પ્રેરક કાવતરું શોધી કાઢવા એક પંચ નીમ્યું. વસ્તુતઃ તો કાવતરા જેવું કંઈ હતું જ નહિ, પણ વન્ધ્યાપુત્ર જેવા કાવતરાના તારેતાર ખોળી કાઢવાને માટે પોલીસ અમલદારો અને ગુપ્તચરો ભારે ઉત્સાહથી મંડી પડ્યા. પોતાને મળતો પગાર હલાલ કરવાને તેમણે તનતોડ મહેનત કરવા માંડી; મોટે મળસકે તેઓ ઊઠતા, એક પછી એક ઘરની ઝડતી લેતા, હાથ લાગે તે કાગળો અને ચોપડીઓની નકલ કરી લેતા, ખાનગી રોજનીશીઓ અને અંગત પત્રો વાંચતા, ઉત્તમ નોટપેપર ઉપર ફાંકડા ગ્રહીને તેમાંથી ઉતારા કરી લેતા, કતિયા તુરયાની-ને સેંકડો વખત પ્રશ્ન પૂછતા, અને એના મળતિયાઓનાં નામ જાણી લેવા સારું જેના જેના પર શક આવે તે સર્વને એની સામે ઊભા કરતા.

મન્ત્રી મૂળે ભલો માણસ હતો, એટલે આ સુંદર બાળા માટે એને ખરેખર ખેદ થયો. પણ એણે પોતાના મનને સમજાવ્યું કે પોતાને જે મહત્ત્વનાં રાજ્યકર્ત્ત્વ્યો સોંપાયાં છે તેનો વિચાર કરવો એ પોતાની ફરજ છે, પછી ભલેને એ કર્ત્ત્વ્યોને અંગે એને કામ કે ખોળા જેવું કંઈયે ન રહેતું હોય. એટલે, એનો જૂનો સહાધિકારી હમણાં ખમ્મનચી

હતો અને તુરિન કુટુંબનો મિત્ર હતો તે સરકારી નૃત્યસમારંભ પ્રસંગે એને મળ્યો અને તુરિન તથા તુરઆનીની બાબતમાં એનું હૃદય પિગળાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એણે ખભા મચકોડ્યા, અને પોતાના ઘોળા વાસકૂટ પરની રાતી રિબન ખેંચતાંખેંચતાં એણે કહ્યું, “આ છોકરીને બચાવી શકાત તો મને કેટલો આનંદ થાત ! પણ ફરજ આગળ શો ઇલાજ ?”

આ બધો વખત કતિયા જેલમાં હતી. કેટલીકવાર તેની મનોદશા સ્વાસ્થ્ય જળવતી અને એવે વખતે તે પડોશના કેદીઓ સાથે બીંત પર ટકોરા મારી વાતો કરતી તથા પોતાના પર મોકલવામાં આવતાં પુસ્તકો વાંચતી. પણ પાછા રૌદ્ર પ્રકોપના દિવસો પણ આવતા, અને ત્યારે તે બીંતો પર મુક્કા મારતી અને ઘેલીની પેઠે ચીસો પાડતી અને દસ્યા કરતી.

એક દિવસ મરિયમ સેમેનો તિજ્જેરી ઓદિસમાંથી જિવાઈની રકમ લઈ ઘેર આવતી હતી ત્યાં રસ્તામાં એક ઓળખીતા મહેતાજી મળ્યા.

“જે...જે, મરિયમ બહેન, પૈસા લઈ આવ્યાં?” રસ્તાને સામે છેડેથી મહેતાજીએ ધાંટે પાડ્યો.

“હા,” મરિયમે કહ્યું. “કંઈ ઝાઝા નથી. આ ખરચખટલમાં ચાલશે.”

“અરે, એ રકમમાંથી વળી કંઈ કંઈ મળતી ચીજો કોઈને માટે ભેવાની હશે,” મહેતાજીએ કહ્યું, અને એને નમસ્કાર કરી ચાલતો થયો.

“જે...જે,” મરિયમે કહ્યું. એનું ધ્યાન મહેતાજી ભળી હતું ત્યાં એક લાંબા હાથ અને મારકણી આંખોવાળા કાઠાળા પુરુષનો એને ભેટો થયો. ઘેર આવી તો ત્યાં પણ ફરી તે પુરુષને દેખી એ ભડકી. પેલો માણસ એની પાછળ પાછળ આવેલો. બાઈ ઘરમાં ગઈ એટલે ઘડીભર તે ત્યાં જિભો રહ્યાં અને પછી પાછો વળી ચાલતો થયો.

મરિયમને પહેલાં તો જરા ડર લાગ્યો. પણ ઘેર આવ્યા પછી એણે પોતાના પિતાને અને ભાણેજ ફેદિયાને તેમને માટે આણેઝી વસ્તુઓ આપી અને ફૂતરા મોતિયાને પંપાળ્યો એટલે તે આનન્દથી ફૂલવા લાગ્યો. આમ કરતાં

પૈસો ૬૨ એના ચિત્તમાંથી ખસી ગયો. આપને પૈસા સોંપી એ કામે વળગી, કારણકે આ ઘરમાં પગ વાળીને બેસવાનું એને માટે નહોતું જ.

રસ્તામાં જે પુરુષનો એને ભેટો થયેલો તે સ્ટિપન હતો.

વીશીવાળાને મારી નાંખી તે શહેરમાં નહોતો ગયો. નવાઈ જેવી વાત છે કે પોતે ખૂન કર્યું તે બાબતની તેને અરેરાટી ન થઈ. તેના ચિત્તમાં એ વીશીવાળાનું સ્મરણ પછીને દિવસે વારેવારે થયાં કર્યું, અને કોઈને પણ પત્તા ન લાગે એવી હિકમત અને કુશળતાથી પોતે એનું કાલજ કાઢી નાંખ્યું એ વિચારથી બિલટો તે પ્રસન્ન થયો. હવે તેને વિશ્વાસ બેઠો કે આ પ્રમાણે બીજા માણસોનાં ખૂન પણ ચિનહરકતે પોતે કરી શકશે. હોટેલમાં જઈ આ પીવા જેટા ત્યારે પણ ત્યાં બેઠેલાં બધાં માણસોનાં ખૂન કેવી રીતે કરવાં એનો જ વિચાર તેને આવ્યો. સાંજે તે રાતવાસો કરવા પોતાના ગામનો એક ગાડાવાળો ત્યાં રહેતો હતો એને ઘેર ગયો. આ વખતે ગાડાવાળો ઘેર નહોતો, એટલે એની રાહ જોતો તે બેઠો અને એની ઘરવણી સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. પણ જેવી એ બાઈ ચૂકા મણી ગઈ કે એને મારી નાંખવાની તેને તક થઈ આવી. પહેલાં તો પોતાની આવી વૃત્તિ બેઠેલે તેને અચ્ચો થયો અને તેણે ડાકું ધુણાવ્યું; પણ બીજા જ પળે તેણે સંતાડેલાં છરાં લાથમાં લીધો, બાઈને ભોંય પર પટકાવી અને એનું ડાકું ઉડાવી દીધું. આ બેઈ ગાળકો ચીસો માંખવા લાગ્યાં એટલે એમને પણ તેણે ઠાર કર્યાં અને પછી જતો રહ્યો. પછી રાત્રિ ગાળવા બીજું કોઈ ઘર

તેણે શોધ્યું નહિ, પણ તરત એ ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો અને થોડેક છોટેને બીજે ગામડે જઈ ત્યાંની વીશીમાં તે સૂઈ રહ્યો. ત્યાંથી બીજે દિવસે પેલા કસબાશહેરમાં આવ્યો, અને મરિયમ સેમેનો તથા મહેતાજી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી ગયો. મરિયમના દેખાવ આગળ તે તે દબાઈ ગયો, પણ એના ધરમાં ઘૂસી જઈ એણે આજે આણેલા પૈસા લૂંટી લેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. રાત પડી એટલે ખડકી ભાંગી તે ધરમાં પેઠો. તેનાં પગલાંનો અવાજ સૌથી પહેલાં મરિયમની નાની બહેને સાંભળ્યો અને એણે ગ્રીસ પાડી. એટલે સ્ટિપને વગરવિલંબે ઊરો એની છાતીમાં હુકાવી દીધો. ત્યાં બાઈનો ધણી જાગી ઊઠ્યો. સ્ટિપન પર એ એકદમ તૂટી પડ્યો, તેનો ટોટો ઝાલ્યો અને મરણિયો થઈ તેની સાથે ઝૂઝ્યો. પણ સ્ટિપન એના માથાનો હતો એટલે તેણે એને હંકાવી દીધો. એનું ખૂન કરી સ્ટિપન આંતરા પાછળની બીજી ઓરડીમાં ગયો. અહીં મરિયમ સેમેનો સૂતી હતી, સ્ટિપનને દેખી એ ખાટલામાં બેસી થઈ. તેના તરફ નરમાશવાળી બેઆકળી નજરે જોયું અને અલાયલા ટાળવા કૂસના જેવી નિશાની હાથથી કરી. અત્યારે પણ મરિયમની દૃષ્ટિ આગળ સ્ટિપન બીજવાર બેઠક્યો. તેણે આંખ નીચી ઢાળી દીધી.

“તારા પૈસા ક્યાં છે?” મોઢું ઊંચું કર્યો વિના તેણે પૂછ્યું.

મરિયમ બોલી નહિ.

“પૈસા ક્યાં છે?” એને ઊરો દેખાડી સ્ટિપને ફરી પૂછ્યું.

“તને આપું કેમ....” એ બોલી.

“કેમ તે દેખાકું? લે.”

પોતાની સામે ન થઈ શકે એટલા માટે એના હાથ પકડવા સ્ટિપન એની નજીક ગયો, પણ બાઈએ તો બચાવ કરવાની કંઈ વૃત્તિ દેખાડી નહિ. એણે તો હાથ છાતીસરસા દાખ્યા અને મોટો નિસાસો મૂક્યો.

“અરે, કેવું ઘોર પાપ!” એણે આક્રંદ કર્યું. “આપું કેમ મૂઝવું? જરા જાત ઉપર દયા તો લાવ. બીજાની હત્યા કરવી. . . . અને સાથે પોતાની પણ હત્યા કરવી!”

સ્ટિપનથી આ વાણી વધુ વખત ઊરવાઈ નહિ, એટલે “હવે લવલવ કર મા!” એમ કહી છરો એના ગળામાં ઘોંચી દીધો. ખોંખરો અવાજ કરી બાઈ ખાટલામાં ઢળી પડી અને ઓશીકું લોહીલુહાણ થઈ ગયું. પછી તે એ ઓરડામાંથી પાછો ફર્યો અને લેવાજેવું બધું એકઠું કરવા ધરના બીજા ભાગોમાં ફરી વળ્યો. કીમતી માલનું પોટલું બાંધી તેણે બીટી સળગાવી, ઘડીવાર વિસામો ખાધો, કપડાં સાફ કર્યાં, અને પછી ઘર બહાર નીકળ્યો. તેણે ધાર્યું કે આગલાં ખૂનોની પેકે આ ખૂનથી પણ તેને કંઈ હાનિ નહિ થાય. પણ રાતવાસો કરવાને ડેકાણે પહોંચી શકે એ પહેલાં તો ઓચિન્તો તેને એટલો બધો થાક જણાવા લાગ્યો કે તેનાથી આગળ ડગલું પણ ભરાયું નહિ. એટલે તે ગટરના નાળા નીચે ગયો અને એ આખી રાત તથા પછીનો આખો દિવસ અને આખી રાત ત્યાં પડ્યો રહ્યો.

દ્વિતીય ખંડ

૧

ગટરના નાળામાં સ્ટિપન પડ્યો રહ્યો તેટલો બધો વખત એની આંખ આગળ મરિયમ સેમેનોનું દુબળું, માયાભર્યું, અને બેબાકળું મોઢું અખંડ રીતે તરવર્યું કર્યું અને તેના બોલના ભણકારા વાગ્યા કર્યા. “તને આવું કેમ સૂઝે છે?” એવાં તેના વિશિષ્ટ અવાજનાં વેણુ એની કલ્પનામાં આઠે પહોર સંભળાયાં કર્યાં. પોતે તેને જે જે કર્યું હતું તે બધું સ્ટિપનને વારેવારે દેખાવા લાગ્યું. આથી ત્રાસી જઈને આ વિચારો અને સ્મરણોને હાંકી કાઢવા માટે એણે આંખો બંધ કરી દીધી અને બીંછરાવાળું માથું ધુણાવ્યું. ઘડીભર તે પેલાં વેણુને અળગાં કરી શક્યો, પણ ત્યાં તો તેની જગાએ ભયંકર કાળાં મોઢાં અને રાતી આંખો એની આગળ દેખાયાં અને એને સતત રીતે ડરાવવા લાગ્યાં. આ ચહેરા એની સામે દાંતિયાં કરવા લાગ્યા અને ફરીફરી કહેવા લાગ્યા કે “બાઈને તો તે પૂરી કરી, પણ હવે તારી જાતને પૂરી કરી નાંખ, નહિ તો અમે તને જંપવા નહિ દઈએ.” પાછી આંખો ઉઘાડી તો એ બાઈ પાછી ખડી

થઈ અને તેનો અવાજ કાને અથડાયો. બાઈના તરફ એને ભારે દિલસોજ થઈ આવી અને જાત તરફ એને ભારે ધિક્કાર છૂટ્યો. ફરી વળી એણે આંખો મીંચી દીધી, તો ફરી એની એ કૃષ્ણ મૂર્તિઓએ દેખા દીધી. ખીજે દિવસે સાંજ થવા આવી એટલે એ ઊભો થયો અને પીકા લાળી ચાલતો થયો. પણ એનું જોર બધું હણાઈ ગયું હતું. પીકામાં જઈ એણે દાડ મંગાવ્યો, અને ઉપરાઉપર જામ મોંમાં રેડવા માંડ્યા, પણ કેમે કરતાં એને કેફ ચાલ્યો નહિ. એક ટેબલ પાસે એ બેઠો હતો અને પ્યાલા ઉપર પ્યાલા દીઠે જતો હતો.

એટલામાં એક પોલીસ અમલદાર ત્યાં આવ્યો. “કાણ છે?” તેણે સ્થપનને પૂછ્યું.

“કાલે રાત્રે દોષોત્વોનાં માણસોનાં ખૂન કરનાર,” એણે જવાબ આપ્યો.

પોલીસ એને પકડ્યાં અને રસી વડે બાંધી નજીકને ધાળે આડ્યો. ખીજે દિવસે એને શહેરની જેલમાં લઈ ગયા. જેલના આ તોફાની જૂના જોગીને દારોગાએ તરત ઓળખી કાઢ્યાં, અને આ વખતે તો એ અસહિષ્ણુ અપરાધી બનીને આવ્યો છે એમ જાણી એને ધમકાવવા લાગ્યો.

“હવે અહીં સખણો રહેજે,” ડેળા કાઢીને કડક અવાજે તેણે કહ્યું. “જો જરાયે ચેપેં કરી છેને તો મારીમારીને જાન જ કાઢી નાંખીશ. અને નાસવાનાં ફાંફાં તો મારતો જ નહિ. એમાં કંઈ તારું વળવાનું નથી.”

“નાસી જવાનો મારો વિચાર જ નથી,” નીચી નજર રાખીને સ્થપને કહ્યું. “તાબે થયેલો તે મારી મરજીથી જ.”

“ચૂપ! ઉપરીની સાથે વાત કરતી વખતે નજર સામી રાખવી જોઈએ,” દારોગાએ ખૂમ પાડીને સ્ટિપનને મુકો માર્યો.

આ હાથે મરી ગયેલી બાઈ ફરી સ્ટિપનના જોવામાં આવી અને ફરી તેનો સાદ સંભળાવ્યો, એટલે દારોગાના બોલ ઉપર એનું કંઈ ધ્યાન રહ્યું નહિ.

“શું?” મુકો વાગ્યો એટલે ભાન આવવાથી એણે પૂછ્યું.

“ચાલ્યો જા ! જાણે સાંભળતો ન હોય એવો દોંગ ન કર.”

સ્ટિપન તોફાન કરશે, કેદીઓ સાથે બોલ્યા કરશે અને નાસી જવાના બેત રચશે એમ દારોગાએ ધારેલું. પણ એવું કશું બન્યું નહિ. જ્યારે જ્યારે ચોકીદાર કે દારોગો કમાડના કાણામાંથી એની કેટડીમાં જુએ ત્યારે ત્યારે સ્ટિપન બે હાથ પર માથું ટેકવી ગૂણિયા પર બેઠો હોય અને કંઈ ગણગણતો હોય. એને મુકદ્દમે ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટ આગળ એને લઈ ગયા ત્યાં પણ એનું વર્તન સાધારણ ગુનેગારોના જેવું નહોતું. એનું વર્તન સૂનમૂન થઈ ગયું હતું, એટલે સવાલો પુછાતા તેમાંથી રડ્યાખડ્યા જ તે સાંભળતો, પણ જ્યારે પૂછેલું એને સંભળાતું ત્યારે એ સાચેસાચા જ જવાબ આપતો. ગુનેગારો સાથેના વ્યવહારમાં ખૂબ સંભાળ અને ચતુરાઈ દાખવવાને ટેવાયેલો મેજિસ્ટ્રેટ આથી વિમાસણમાં પડી જતો, અને પગથિયું ધારી પગ મૂકવા જાય ત્યાં પગથિયું ન હોય એટલે પગ પાછો પડે એવી તેની દશા થતી. સ્ટિપને તેને બધાં ખૂનોની હકીકત

કહી; અને તે પણ ભવાં ચડાવીને, હવામાં નજર ઠેરવીને, દરેક પ્રસંગની બધી વિગતો સંભારીસંભારીને, વેપારની વાતો કરતો હોય તેવા શાન્ત, થડકા વિનાના સદે કહી. પહેલા ખૂનની વાત કરતાં એણે કહ્યું, “તે ઓરડા બહાર આવ્યો; પગમાં જોડા નહોતા; ખારણા આગળ ઊભો રહ્યો; મેં ધા કર્યો એટલે તેણે જરા ચીસ પાડી; પછી હું તેની ઝેરીના ઓરડામાં ગયો. . . .” વગેરે વગેરે.

એક દહાડો મેન્જિસ્ટ્રેટ જોડની મુક્તાકાતે આવ્યો, અને કંઈ ફરિયાદ કે માગણી કરવાની હોય તો તે જણાવવા સ્ટિપનને કહ્યું. સ્ટિપને કહ્યું કે મારે કશી ફરિયાદ કે માગણી કરવાની નથી. જતાંજતાં મેન્જિસ્ટ્રેટ તે ગંદી ચાલમાં જરા આંટા માર્યા અને પછી પોતાની સાથે આવેલા દારોગાનો આ કેદીના વર્તન વિષે મત પૂછ્યો.

“મને તો એ કેદીને જોઈ અચરજ જ થયાં કરે છે,” દારોગાએ કહ્યું; કારણકે સ્ટિપનના વર્તનથી તે ખુશ હતો. “અહીં આવ્યાં એને એ માસ થયા, પણ એની ચાલચલગત તો જાણે ધડો લેવાજોગ નમૂનારૂપ જ જોઈ લોને! છતાં હજી મને વહેમ રહે છે કે કંઈક તોફાનની એ બાજી ખેંચી રહ્યો છે. એ ભારે હિંમતવાળો છે, અને એનું જોર પણ અજબ છે.

જેઘમાં લાગટ એક મહિના સુધી સ્થિતપત્તને પેલા
ભયંકર ઓળાએ રિખાવ્યા કર્યો. કોટડીની ભૂખરી ભીંત
એને દેખાતી; જેલના અવાજ—નીચેની કોટડીમાં એકીસાથે
સંખ્યાબંધ ગુનેગારોને ગોંધ્યા હતા તેમનો ઘોંઘાટ અને
જેલની ધડિયાળના ડંકા—એને સંભળાતા; પણ સાથેસાથે
રસ્તામાં પહેલીવાર મળી તેવી જ હૃદય સર કરનાર પેલી
માયાળુ બાઈનો મધુરો ચહેરો અને પાતળી ગરદન પણ
એને દેખાતાં, અને “બીજની હત્યા કરવી. . . . અને
પોતાની પણ હત્યા કરવી. . . . તને આવું કેમ સૂઝ્યું?”
એવાં તેનાં ધીમાં થડકાતાં, દ્યાર્દ્ર વેણ પણ સંભળાતાં.

ઘડીક થાય એટલે વળી તેનો અવાજ શાન્ત થાય,
પણ ત્યાં પાછી પેલી કાળી મૂર્તિઓ દેખાય. આંખો
ખુલ્લી હોય કે બંધ, તોયે આ મૂર્તિઓ તો દેખાય જ;
બંધ હોય ત્યારે ઊલટી વધુ સ્પષ્ટ દેખાય. પછી આંખો
હાડે ત્યારે પણવાર તે અજપાઈ જાય—ભીંત અને બારણામાં
જાણે જાણી જાય; પણ થોડા વખતમાં તો આંખું ધાડિયું
પાછું ખડું થઈ જાય અને બધી બાબતો એને ઘેરી વળે.

દાંતિયાં કરતું કરતું તે એને વારેવારે કહ્યાં કરે : “બૂડી
 મર! બૂડી મર! કાંસો ખા! બળી મર!” આ
 સાંભળી સ્ટિપનને આખે અંગે કંપારી વછૂટે અને એને
 આવડે એવી એ પ્રાર્થનાઓ કરવા લાગે. પ્રારંભમાં એથી
 એને રાહત મળતી. પ્રાર્થના કરતી વખતે એને એનું
 સમગ્ર જીવન સાંભરી આવતું—એના બાપ, એની મા, એનું
 ગામ, એનો ‘ડાધિયો’ કૂતરો, એના બુજરગ દાદા સૂતા
 તે સ્થળ, છોકરાં રમતાં તે પાટ, રાસડા ગાતી છોકરીઓ,
 પોતાના ઘોડા અને તેની ચોરી, ચોરનું પકડાવું અને પથ્થરના
 ઘાથી પોતાને હાથે તેનું મોત, બધું એને સાંભરી આવતું.
 વળી પોતાની પહેલીવારની કેદ, તેમાંથી થયેલો છુટકારો,
 દુંદાળો વીંશીવાળો, ગાડાવાળાની ઘેરી, અને તેનાં બાળકો,
 એ સર્વ પણ સાંભરી આવે. અને ત્યાં પેલી બાઈ એના
 મનમાં ખડી થાય અને ફરી પાછો એ જળી જીડે. એટલે
 પછી જોલનો ડગલો કાઢીને એ ફેંકી દે, પથારીમાંથી
 ઊભો થાય, અને પિંજરામાં પુરાયેલા રાત્રી પશુની પેંડ
 પોતાની નાનકડી કોટડીમાં આમતેમ ફરવા લાગે. ચાલતાં
 ચાલતાં ભીંત આવે એટલે ઝપાટાચંદ પાછો વળી જાય.
 વળી બીજીવાર એ પ્રાર્થના કરવા મથે, પણ પછી કંઈ
 વળે નહિ.

આમ કરતાં શિયાળો આવ્યો અને રાત લાંબી બની.
 એકવાર સાંજે પવન ધુમાડિયામાં થઈને સુસવાટા મારતો
 હતો. આ વખતે લાંબા સમય સુધી કોટડીમાં આંટા
 મારીમારીને સ્ટિપન પથારી ઉપર બેઠો. એને લાગ્યું કે
 હવે વધુ વખત જૂઝવાની તાકાત રહી નથી; કાળા દાનવોએ

પોતાને હંશવી દીધો છે અને તેમની સામે પોતાનું કંઈ
 જીવજો એમ નથી. કેટલાક દિવસથી એ લકીના ધુમડિયા
 સામે જોયા કરતો હતો. તેના ઢાંકણના ટોપકા ઉપર
 ગુણપાટના દુકડામાંથી કાઢીને પાતળી પાતળી સૂતળીનો
 ફાંસો બનાવીને બેરબો હોય તો બાર ઝીંકે ખરો....પણ
 પાછું કામ બધું ચાકાકીથી કરવું જોઈએ. એણે કામ
 આદર્યું અને પોતે સૂઈ રહેતો હતો તે કાથળામાંથી એ
 દહાડા ચીંદરડીઓ છૂટી પાડ્યાં કરી. ચોકીદાર જ્યારે
 કોટડીમાં આવે ત્યારે પથારી ઉપર એ પોતાનો ડગલો ઢાંકી
 દે. મોટી મોટી ગાંઠો વાળી એણે ચીંદરડીઓ બાંધી
 અને પોતાનું વજન ઝીંકે એવી મજબૂત થાય એટલા સારુ
 તેને બેવડી કરી. આ બધી તૈયારી થતી હતી ત્યારે પેલા
 ત્રાસદાયક ઓળા એને નહોતા સતાવતા. જ્યારે દોરડી
 તૈયાર થઈ ગઈ ત્યારે એણે એક સરકણો ગાળો બનાવ્યો,
 પોતાની ડોક તેમાં બેરવી, ખાટલા ઉપર જામો થયો, અને
 લટકી પડ્યો. પણ એની જીમ લગડવા માંડી તે જ પળે
 ચીંદરડીઓ તૂટી પડી અને એ નીચે પડ્યો. એનો ધ્યાકો
 સાંભળી ચોકીદાર અંદર આવી પહોંચ્યો. દાકતરને બોલાવ્યો
 અને એને દરદીખાનામાં લઈ ગયા. બીજો દિવસે એને
 સારું થયું, એટલે ત્યાંથી એને પેલી એકાન્ત કોટડીમાં
 નહિ પણ બીજા કેદીઓ રહેતા હતા એવા મજમા
 ઓરડામાં લઈ ગયા.

આ મજમા ઓરડામાં વીસ માણસો ભેગો એ વસતો
 હતો, છતાં જાણે તદ્દન એકલો હોય એવું એને લાગતું.
 બીજાની હાજરીનું એને જ્ઞાન રહેતું નહિ; બીજાની જોડે

એ બોલતો નહિ, અને પેલી જૂની પીડાથી એ રિખાતો હતો. બીજા બધા જ્યારે ઊંઘી જતા અને પોતાને પળવાર પણ ઊંઘ ન આવતી ત્યારે તે પીડાતો એને સૌથી તીવ્ર અનુભવ થતો. પેલી બાઈ અખંડપણે એને દેખાતી અને તેનો સાદ એને સંભળાતો, ને પછી પેલા કાળા દાનવો બિહામણા ડોળા કાઢતા આવતા અને એને સંતાપતા.

ફરી એણે પ્રાર્થના કરવા પ્રયાસ કર્યો. પણ આગળની પેઠે તેનાથી કંઈ વળ્યું નહિ. એક દહાડો પ્રાર્થના કરી રહ્યા બાદ તે બાઈ એની સંમુખ દેખાઈ એટલે પોતાના પાપની માફી આપવા અને પોતાનો પીછો છોડવા તેના પ્રેમાળ આત્માને એણે આજીજી કરી. પરોઢ થવા આવ્યું એટલે ખૂબ થાકીને એ પથારીમાં ઢળી પડ્યો અને એકદમ ઊંઘી ગયો. ઊંઘમાં એને સમણું લાગ્યું અને તેમાં પેલી બાઈ પાતળી, કરચલીવાળી, કચરાચેલી ગરદન સાથે દેખાઈ. “મને માફી આપશો?” એણે પૂછ્યું. બાઈએ માયાળુ દષ્ટિએ એની સામે જોયું, પણ જવાબ ન આપ્યો. “મને માફી આપશો?” એમ એણે ત્રણવાર પૂછ્યું પણ પેલી કંઈ બોલી નહિ, અને એ જાગી ઊઠ્યો. તે દિવસ પછી એની પીડા કમી થવા લાગી, ને એની ઇન્દ્રિયો જાગ્રત બનવા લાગી. એણે આસપાસ જોયું અને ઓરડામાંના બીજા માણસો સાથે સૌથી પહેલીવાર વાતે વળગ્યો.

સ્થિપનના ઓરડામાં બીજા કેદીઓ બેળા એક વખતનો પગી વાસિલી અને ચૂવ એ બે જણ રહેતા હતા. વાસિલીએ થોરી કરેલી ને એને કાળાપાણીની સજ્જ થયેલી. ચૂવ પણ તે જ સજ્જ પામેલો. વાસિલી મીઠા સૂરે આખો દહાડો ગાયન લલકાર્યા કરતો અથવા બીજા કેદીઓને પોતાનાં પરાક્રમેની કથા કહેતો. ચૂવ ગમે તો પોતાનાં કપડાં સાંધતો અથવા સુવાર્તાઓ અને લજનાવળી વાંચ્યા કરતો,—એ રીતે આખો દહાડો કંઈ નહિ ને કંઈ કામમાં તે પરાવાયેલા રહેતો.

સ્થિપને ચૂવને જેલની સજ્જ થવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે ચૂવે કહ્યું કે પોતે ખરો ખ્રિસ્તીધર્મ આચરતો હતો એ કારણે પાખંડી અને સત્યધર્માનુયાયીના દ્વેષી પાદરીઓએ મળી એના ઉપર કામ ચલાવ્યું અને આ સજ્જ કરાવી. સ્થિપને આથી સત્ય ધર્મ કયો મળ્યા એવો સવાલ કર્યો, એટલે ચૂવે એને સમજણ પાડી કે માનવનિર્મિત મૂર્તિઓની નહિ પણ સત્ય અને તત્ત્વની પૂજા કરવી એ સાચો ધર્મ છે. પોતે જમીનની વહેંચણી કરતા હતા તે વખતે લંગડા દરજ્જાએ આ રહસ્ય પોતાને શીખવેલું એમ તેણે જણાવ્યું.

“ અને જેમણે કુકર્મ કર્યા હોય તેમનું શું થવું હશે ? ” સ્થિપને પૂછ્યું.

“શાસ્ત્રમાં તેનો ખુલાસો કર્યો છે,” એમ કહીને ચૂકે
એને મેથ્યુ ૨૫, ૩૧ માંથી વાંચી સંભળાવ્યું:

“જ્યારે માનવપુત્ર પોતાના સહજ પ્રતાપ સહિત આવશે,
અને બધા પવિત્ર પાર્શ્વો એની સાથે હશે, ત્યારે એ પોતાના
પ્રતાપી સિંહાસન ઉપર બિરાજશે: અને એની સમક્ષ સઘળી
પ્રજ્ઞઓ ભેગી થશે: અને ભરવાડ જેમ ઘેટાંબકરાં જુદાં પાડે
તેમ તે આ પ્રજ્ઞઓને વહેંચી નાંખશે: અને ઘેટાંને એ જમણે
પડખે રાખશે ને બકરાંને ડાબે પડખે. પછી જમણી બાજુ-
નાને રાજ્ય કહેશે, ‘મારા પિતાનો પ્રસાદ પામેલાઓ, તમે
આવો, ને સૃષ્ટિના આદિકાળથી તમારે માટે નિર્મેલું રાજ્ય
તમે ભોગવો: કેમકે હું બૂખ્યો હતો, અને તમે મને રોટલો
આપેલો: હું તરસ્યો હતો, અને તમે મને પાણી આપેલું: હું
અભ્યાગત હતો, અને તમે મને આશરો આપેલો: ઉઘાડો
હતો, અને તમે મને વસ્ત્રો આપેલાં: હું માદો હતો, અને તમે
સારવાર કરેલી: હું કેદમાં હતો, અને તમે મને મળવા આવેલા.’
ત્યારે ધર્મિષ્ઠો તેને જવાબ આપશે, ને બોલશે, ‘ભગવાન, અમે
ક્યારે તને બૂખ્યો દીઠેલો, અને તને ખાવાનું આપેલું?
અથવા તરસ્યો દીઠેલો, અને પીવાનું આપેલું? અમે ક્યારે
તને અભ્યાગત દીઠેલો, અને તને આશરો આપેલો? અથવા
ઉઘાડો દીઠેલો, અને તને વસ્ત્રો આપેલા? અથવા અમે ક્યારે
તને માદો કે કેદમાં દીઠેલો, અને તને જોવા આવેલા?’ અને
રાજા તેમને જવાબ આપશે અને બોલશે, ‘નકકી, હું તમને
જ કહું છું, શાથી જે મારા અદનામાં અદના ભાઈને
તમે જે આપેલું તે તમે મને જ આપ્યું છે.’ પછી ડાબી
બાજુનાને પણ તે કહેશે, ‘શાપદગ્યો, મારી પાસેથી દૂરો, અને

શયતાન ને તેના પાર્શ્વે માટે નિર્મેલા સનાતન નરકમાં પડોઃ કેમજે હું ભૂખ્યો હતો, અને તમે મને રોટલો નહિ આપેલોઃ હું તરસ્યો હતો, અને તમે મને પાણી નહિ આપેલુંઃ હું અભ્યાગત હતો, અને તમે મને આશરો નહિ આપેલોઃ ઉઘાડો હતો, અને તમે મને વસ્ત્રો નહિ આપેલાંઃ માંદો હતો, ને કેદમાં હતો, અને તમે મને જોવા નહિ આવેલા.' ત્યારે એઓ પણ તેને જવાબ આપશે, ને જોલશે, 'ભગવાન, અમે ક્યારે તને ભૂખ્યો, કે તરસ્યો, કે અભ્યાગત, કે ઉઘાડો, કે માંદો, કે કેદમાં દીઠેલો. અને તારી ચાકરી નહિ કરેલી?' એટલે તે એમને જવાબ આપશે અને જોલશે, 'નક્કી, હું તમને જ કહું છું, શાથી જે ગ્રાવા અદનામ્ અદનાની તમે ચાકરી કરેલી નહિ, એટલે તમે મારી જ ચાકરી કરેલી નહિ.' અને આ બધાને સનાતન સજ્જ મળશે; પણ ધર્મિજ્ઞોને તો સનાતન જીવન."

વાસિલી ભોંય પર ચૂવની પડખે જોઠામેઠા આ સુવાર્તાનું શ્રવણ કરતો હતો. તેણે સંમતિ તરીકે પોતાનું ફૂટકું મોઢું હલાવ્યું, અને મક્કમ સ્વરે કહ્યું, "સાચું. તમે શાપદગ્ધ હરામખદાઓ, તમને સનાતન સજ્જ થશે, કારણકે ભૂખ્યાંને તમે અન્ન આપ્યું નથી અને બધું એકલા હોઠયાં કરી ગયા છો. એમને બરાબર લાગુ પડે છે! મેં મહાત્મા નિકોદિમનાં લખાણો વાંચ્યાં છે," પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવતો તે જોલ્યો.

"પણ એમને કદીયે માફી નહિ મળે?" સ્ટિપને પૂછ્યું. એણે ભીંજરાવાળું માથું નમાવીને બધું શાન્તિથી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું હતું.

“ભોભો રહે ધડીક,—અને તું જાનો રહે,” વાસિકી તરફ ફરીને ચૂંબે કહ્યું. પણ પેલાએ તો ધનવાનો વિશે વાતો કર્યે રાખી કે અભ્યાગતને કોઈ ટુકડોયે આપતું નથી તેમ જોલમાં કોઈ જોવાયે આવતું નથી.

“અલ્યા, કહું છું જાનો રહે,” સુવાર્તાનાં પાનાં ફેરવતાં ફરી ચૂંબે કહ્યું ખોળતો હતો તે જડચું એટલે ચૂંબે પોતાનો મોટો મજબૂત પણ જોલમાં આવી ખૂબ સફેદ થઈ ગયેલો હાથ પાના પર ફેરવ્યો:

“ખીજ એ પાપીઓને પણ એની—” એટલે કે ઇશુ ખ્રિસ્તની—“ભેગા મારી નાખવાને આજ્ઞા હતા. અને કેલ્વેરી નામે ઝોળખાતી જગા પર જ્યારે એ આગ્યા ત્યારે તેમણે એનો અને પેલા પાપીઓનો, એકનો જમણે અને ખીજનો ડાબે પડ્યો, ક્રૂસ પર વધ કર્યો ત્યારે ઇશુએ કહ્યું, ‘પિતા, એમને માફી આપ; કેમકે પોતે શું કરે છે તેનું એમને જ્ઞાન નથી,’ અને લોકો તો ઊભાઊભા નેઈ રહ્યા. અને તેમની ભેગા અધિકારીઓ પણ ટોળ કરીને કહેવા લાગ્યા કે તે ખીજને બચાવતો; તો ખરો પ્રભુનિયુક્ત ખ્રિસ્ત (અભિપિક્ત) હોય તો હવે તે પોતાને બચાવે. અને સૈનિકોએ પણ તેની પાસે જઈ. તેને આસવ આપી, ‘તું ચઢીઓનો રાજા હો તો તારો બચાવ કર,’ એમ કહી તેની ઠેકડી કરી અને આ ચઢીઓનો રાજા—એવા ઝોળખ-અક્ષરો પણ તેના ઉપર ગ્રીક, લેટિન, તથા હિબ્રુ લિપિમાં તેમણે લખ્યા. અને પેલા એ ફુટોમાંથી પણ એક જણે “તું જો ખ્રિસ્ત હો તો તારો અને અમારો બચાવ કર’ એમ કહી તેની નિન્દા કરી.

પણ ખીજાએ એને ઠપકો આપ્યો, ‘તને પણ એ સગલ થઈ છે એ જુએ છે છતાં પ્રભુનો તને ડર નથી લાગતો? અને આપણને મળેલો ઇનસાફ તો અદલ છે, કારણકે આપણને તો આપણા કામને છાજતો બદલો મળે છે; પણ આમણે તો કશું અનિષ્ટ કર્યું નથી.’ અને એણે ઇશુને કહ્યું, ‘ભગવાન, તારા રાજ્યમાં જય ત્યારે મને સંભારજે.’ અને ઇશુએ એને કહ્યું, ‘ચોક્કસ, હું તને કોલ દઈ છું કે આજે મારી સાથે તું સ્વર્ગમાં આવવાનો.’”

સ્થિપત કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ જાણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હોય એમ વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો.

સાચો ધર્મ શું તેની હવે એને ખબર પડી. ગરીબને ખાવાપીવા આપ્યું હશે અને કેદીઓની સંભાળ લીધી હશે એમને જ મુક્તિ મળશે; એમ નહિ કર્યું હોય તે નરકે જશે. અને છતાં દુનિયા દૂસ પર પચાતાપ કરેલો તેથી ભૂતકાળનાં પાપો છતાં તે સ્વર્ગ પામેલો. આમાં એને કંઈ અસંગતિ ન લાગી. ઊત્તરું એને તો આ સમજાણું સુસંગત જણાયું; ઉભય વાતો પરસ્પર પોષક અને સમર્થક લાગી. દયાવાન સ્વર્ગે જશે અને દયાહીન નરકે, એ વાતનો અર્થ એ થયો કે દયાવાન બનવું જોઈએ, અને ખ્રિસ્તે પાપીને મારી આપી એનો અર્થ એ જ થયો કે ખ્રિસ્ત દયાવાન હતો. સ્થિપતને માટે આ બધી સમજણ નવપ્રકાશ જેવી હતી, અને આટલાં વરસો લગી પોતાને તે કેમ નહિ લાખ્યો હોય તેનું એને અચરજ થવા લાગ્યું.

તે દલાડા પછી પુરસદનો બધો વખત એ ચૂવ સાથે ગાળતો. તેને પ્રશ્નો પૂછતો અને તેના ઉત્તરો લક્ષ દઈને

સાંભળતો. યુવે સમજાવેલા ખ્રિસ્તના ઉપદેશના આત્મા-
રૂપ એને એક જ સત્ય લાગ્યું: માનવમાત્ર બંધુઓ છે,
અને એમણે પરસ્પર પ્રેમ તથા દયા રાખવાં જોઈએ કે જેથી
સૌ સુખી થાય. અને યુવનો બોધ એ જ્યારે સાંભળતો
ત્યારે આ મૂળભૂત સત્યને સંગત હોય તેટલી બધી બાબતો
જાણે પોતે પૂર્વે જાણી હોય અને પાછળથી વીસરી ગયો
હોય એવી સ્પષ્ટ દર્શી જતી, પણ તે સત્યનું વિરોધી દેખાય
એવું જે કંઈ યુવ પાસેથી એ સાંભળતો તેનો ખરો અર્થ જ
પોતે નહિ ગ્રહણ કરી શકેલ હોય એમ ગણી તેના ઉપર એ
બિલકુલ લક્ષ આપતો નહિ. આમ આજથી સ્થિપન નવે
અવતાર આવ્યો.

કેદખાનામાં આવ્યો તે દહાડાથી સ્ટિપન ખૂબ માલસ અને આજ્ઞાધારક બન્યો જ હતો, પણ હવે જે ફેરફાર એનામાં દેખાયો તેથી તો જેલના અધિકારીઓ અને કેદીઓ સૌ અચંબો પામ્યા. કોઈએ ફરમાવ્યું ન હોય, અને પોતાનો વારો પણ ન હોય, છતાં જેલનું સપ્તમાં સપ્ત તથા ગંદામાં ગંદું કામ બધું એ કરતો. પણ એની નમ્રતા છતાં બીજા કેદીઓ ઉપર એની શેહ પડતી, અને તેમને એનો ડર પણ રહેતો, કેમકે એ મક્કમ માણસ છે અને એનામાં જોર પણ ભારે છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા. જે ભામટાઓ એના પર તૂટી પડેલા તે પ્રસંગ પછી તેમનું એના પ્રત્યેનું માન વધ્યું. આ ભામટાઓના પંજમાંથી જોર કરીને એ છૂટેલો અને પછી ઝઘડતાં ઝઘડતાં એમાંથી એક જણનો હાથ એણે તોડી નાંખેલો. આ ભામટાઓએ એક માલદાર જુવાન કેદી સાથે જુગાર ખેલી તેની પાસેથી બધી રકમ પડાવી લીધેલી. આથી સ્ટિપને તે જુવાનનો પક્ષ લીધો, અને જીતના પૈસા ભામટાઓ પાસેથી કઢાવ્યા. ભામટાઓએ એના પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો;

પણ જ્યારે તેમણે એના પર હુમલો કર્યો ત્યારે એની આગળ તેઓ હાંપી ગયા. જોલના ઉપરીએ જ્યારે ટંટાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ભામટાએ કહ્યું કે સરખાત સ્ટિપને કરેલી. સ્ટિપને પોતાનો ખચાવ કરવાની કંઈ ખેવના કરી નહિ, અને પ્રથમ ત્રણ દહાડા સળની કોટડીમાં અને પછી એકાન્તવાસ એવી જે શિક્ષા ઉપરીએ એને ફરમાવી તે શાન્તિથી એણે માથે ચડાવી લીધી.

એકાન્ત કોટડીમાં એને હવે થૂવની વાતચીત અને તેનાં સુવાર્તાવાંચનનો લાભ ન મળ્યો એટલે એને વસમું લાગ્યું. ફરી વળી પેલી બાઈ અને કાળાં ભૂતડાંના ઓળા આવી પોતાને સતાવશે એવી દહેશત પણ એને લાગી. પણ તે ઓળા તો ગયા તે ગયા જ. હવે તો એનું હૃદય નવા અને મંગલ વિચારોથી ઊભરાવા લાગ્યું. જે વાંચતાં આવડે અને ‘સુવાર્તા’ નું પુસ્તક મળે તો તો એકાન્ત જેવું કંઈ રહું નહિ એમ એને થયું. ‘સુવાર્તા’ તો કોઈ રીતે મેળવી શકાય એવી એને ખાતરી હતી, પણ વાંચતાં એને નહોતું આવડતું.

ખચપણમાં એણે કહ્યો શીખવા માડેલો, પણ બારાખડીથી ગાડું અટકેલું, અને એ અબણ જ રહેલો. હવે એણે ફરી વાંચન શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સંત્રી પાસે ‘સુવાર્તા’ નું પુસ્તક મંગાવ્યું. પુસ્તક આવ્યું એટલે એણે ઉઘમ આદર્યો. જેમતેમ કરીને કહ્યો તો એણે સંભારી કાઢ્યો, પણ સ્વરચ્છિન્નોનો એને ઉકેલ ન પડ્યો. છૂટાછૂટા અક્ષરો ઉપરથી શબ્દ કેવી રીતે બનાવાય તે સમજવા એ ખૂબ મથ્યો, પણ એની મહેનત કંઈ બર ન

આવી. એની ઊંધ ઊડી ગઈ, ખાવાની રુચિ પણ રહી નહિ, અને ગમગીનીની ધાડી છાયા એના પર પથરાઈ ગઈ તે કેમે કરતાં એ કાઠી શક્યો નહિ.

“કાં, આવડ્યું વાંચતાં?” સંત્રીએ એક દહાડો પૂછ્યું.

“ના.”

“‘અહો દેવ’ મોઢે છે?”

“હા.”

“ત્યારે બોલતો બોલતો ચોપડીના અક્ષરો બેસાડતો જા. આ રહી તે પ્રાર્થના,” કહીને સંત્રીએ પુસ્તકમાંથી પ્રાર્થના કાઢી આપી. સ્ટિપન અક્ષરને અવાજ સાથે સરખાવતો ગયો અને એ રીતે વાંચવા લાગ્યો.

આમ કરતાં કરતાં સ્વરચિહ્નોની એને ગમ પડી અને વાંચતાં આવડી ગયું. એટલે તો પછી એનો હરખ માથો નહિ.

હવે સ્ટિપનને એકાન્ત સાહ્યું નહિ. વાંચનના કામમાં એ એટલો બધો મશગૂલ રહેતો કે કોઈ નવા આવેલા રાજદ્વારી કેદીને માટે નિરાળા કેટડીની જરૂર પડતાં એને તે ખાલી કરવી પડી અને પેલા મજમા ઓરડામાં જવું પડ્યું ત્યારે એને ગમ્યું નહિ.

આટલાં વરસના ગાળામાં મિટિયાને કૂપનની છેતરપિંડી શીખવનાર મહિને વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કર્યું હતું અને કાયદાની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. સ્ત્રીવર્ગનો એ માનીતો હતો. એ વસ્તુ એને લાલદાયી નીવડી, અને નાયબ દીવાનની આગલી રખાત એના ઉપર ફિદા થયેલી તેની સિદ્ધારસને લીધે આટલી નાની ઉંમરે એને મેન્જિસ્ટ્રેટની જગા મળી. હજી એ એવો ને એવો ઠગ હતો. એ દેવાં કરતો ને જીગાર ખેલતો, અને કેટલીયે સ્ત્રીઓને આજલગીમાં એણે ભ્રષ્ટ્ર કરી હતી. પણ ખીજી બાજુ એ કાખેલ અને ચપળ હતો, તથા મેન્જિસ્ટ્રેટ તરીકે સમર્થ નીવડ્યો હતો. સિટપનનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો તે ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં એની નિમણૂક થઈ હતી. જીજ્ઞાસુ આપવાને સિટપનને જ્યારે સૌથી પહેલીવાર એની સમક્ષ ખડો કર્યો ત્યારે તેના નિખાલસ અને શાન્ત ઉત્તરોથી મેન્જિસ્ટ્રેટ ગૂંચવાયો. એને કોઈક અચાત લાગણી થઈ આવી કે હાથમાં ખેડીઓ અને માથે મૂંડો, તથા પડખે જોલમાં પાછો લઈ જવાની વાટ જોતા ઊભેલા બે સૈનિકો— એવી પરિસ્થિતિમાં ખડા થયેલા આ માણસનો આત્મા સ્વાધીન છે અને પોતાના કરતાં તે અનન્તગણો ચડિયાતો

છે. પરિણામે એ કંઈક મુંઝાયો અને પ્રશ્નો પૂછવામાં કંઈ ભૂલથાપ ન થઈ જાય એટલા માટે એને હૃદયની બધી હિંમત એકઠી કરવી પડી. ગુનાની વાતો જાણે કેટલાંયે વરસો પૂર્વેની હોય અને તે પોતે નહિ પણ કોઈ બીજા માણસે કર્યા હોય એવી રીતે સિટપનને બધી હકીકત રજૂ કરતો જોઈ એ તાજુબ થઈ ગયો.

“તને એ બધા ઉપર કંઈ દયા ન આવી?” મહિને પૂછ્યું.

“ના. ત્યારે મને દયાનું લાગુ નહોતું.”

“વારું, અને અત્યારે?”

સિટપનના મુખ પર વિષાદમિશ્રિત સ્મિત દેખાયું. “અત્યારે,” તેણે કહ્યું, “મને જાણે ને જાણે બાળી મૂકે તોય હું એવું કામ ન કરું.”

“પણ કારણ?”

“કારણ એ કે માનવમાત્ર લાઈઓ છે એવી હવે મને સમજ પડી છે.”

“મને કેવો ગણે છે? હુંય તારો લાઈ?”

“હારતો વળી.”

“ત્યારે એમ કેમ કે તારો લાઈ થઈને તને સખત મજૂરીની સજા ફરમાવવા હું અહીં બેઠો છું?”

“કારણ આપને સમજ નથી.”

“મને શી સમજ નથી?”

“ફેસલો આપવા બેઠા છો એનો અર્થ જ એ કે આપને સાચી સમજ નથી.”

“હં...ચાલો પછી?”

સહિયારા ઓરડામાં ‘સુવાર્તા’ વાંચવાનું હવે ચૂવને બદલે સ્ટિપને સંભાળી લીધું હતું. સ્ટિપન ‘સુવાર્તા’ વાંચે અને તેની સમજ પાડે તે કેટલાક કેદીઓ સાંભળતા અને બાકીના ગલીચ ગાયનો બરાડતા. સાંભળવા બેસનારમાં એક વાસિલી અને બીજો મહોરકિન નામનો ખૂની બે જણ ખૂબ લક્ષ આપતા. મહોરકિન કેદમાં પડ્યા પછી સરકારી ફાંસિયા તરીકે કામ કરતો. આ જલમાં આગ્યા પછી એ ફરજ બજાવવાના એને બે પ્રસંગ આવેલા અને બન્ને પ્રસંગે બીજા ફાંસિયા ન મળી શકે એવી દૂરની જગાએ તે ગયેલો.

પિટર નિકોલો સ્વાન્તીને ઠાર કરનારા ખેડૂતોમાંથી બે જણને ફાંસીની સજા થયેલી, અને તેમને ફાંસી દેવા સાર પેન્સા જવા મહોરકિનને હુકમ મળેલો. આજ પહેલાં આવા દરેક પ્રસંગે તે પ્રાન્તના સૂબાને અરજી કરતો—તેને વાંચતાં લખતાં સારી રીતે આવડતું હતું—અને પોતાને મળેલા હુકમની જાણ કરીને મુસાફરી-

ખરચની માગણી કરતો, પણ આ વખતે તો તેણે ચોખ્ખું પરખાવી દીધું કે “ત્યાં જવાનો મારો ધરાદો નથી તેમ હવેથી કોઈ પણ દિવસ ફાંસિયાનું કામ હું કરવાનો નથી.” જેલના અમલદારોને તો આ સાંભળી નવાઈ લાગી.

“ પછી કોરડા પડશે ત્યારે ? ” જેલરે જૂમ પાડી.

“ શું કરવું ? વેઠવા પડશે, કેમકે શાસ્ત્રનું ફરમાન છે કે કોઈને હણવું નહિ.”

“ હં, પેલા સિટપનિયા પાસેથી શીખ્યો હોઈશ. મા...જો, જેલ આખીનો ગુરુ થઈ બેઠો લાગે છે. ઠીક છે, બિભો રહે, શાસ્ત્રનું ફરમાન કેમ પળાય છે એની હમણાં તને ખબર પાડું ! ”

મહિનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા—હુકમના અનાદર બદલ પોતાને જ ફાંસી મળવાનો સંભવ છતાં એવડું મોટું જોખમ બેડીને પણ મહોરકિને ફાંસીનું કામ કરવાની ના પાડી, અને તે સિટપનની અસરના પ્રતાપે, એમ જ્યારે એણે જાણ્યું—ત્યારે સિટપનના પ્રભાવની એના હૃદયમાં જખરી છાપ પડી.

ધરોપકિન કુટુંબની બન્ને કન્યાઓ લગ્નમાં ભારે દાયજો
 લાવે એમ હતી, અને મહિન એવું સંવનન કરતો હતો.
 એક દિવસ સાંજે ધરોપકિનને મકાને મિજલસ મળી હતી.
 એમાં મહિને ગીતો ગાયાં અને પિયાનો વગાડ્યો એટલે
 તેના મધુર સ્વર અને વાદનકુશળતાનાં વખાણુ થયાં.
 પછી તેણે ફાંસિયાનો હૃદયપલટો કરનાર અવનવા કેદીની
 આખી મિજલસને વાત કરી. મહિને સમજી હકીકત
 ચોકસાઈપૂર્વક કહી, કેમકે તેની સ્મરણશક્તિ ઉત્તમ હતી
 અને જેમની સાથે કામ પડે તેમના તરફ સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા
 રાખવાને કારણે તેની ધારણાશક્તિ ખૂબ વિકસી હતી.
 બીજાં માણસોની લાગણીની તે લેશ પણ પરવા રાખતો નહિ,
 અને તેથી તેઓ જે કંઈ કરે કે કહે તે વધુ સારી રીતે તે
 સંધરી શકતો. સ્ટિપનની બાબતમાં તેને રસ પડ્યો હતો,
 અને તે એને પૂરેપૂરો સમજી શકતો નહોતો, છતાં એ માણસને
 શું થયું છે એવો પ્રશ્ન તેના હૃદયમાં વલુનોતર્યો આવીને

જીભો રહ્યો હતો. આ પ્રશ્નનું સમાધાન તો તે ન કરી શક્યો, પણ સ્ટિપનના આત્મામાં જરૂર કંઈક અસાધારણતા રહેલી છે એમ લાગવાથી ધરોપકિનને ઘેર મળેલી મંડળીને સ્ટિપને કહેલા ફ્રાંસિયાના હૃદયપલટા વિશે તેમજ જેલમાં એનું વિચિત્ર વર્તન, ‘સુવાર્તા’ નું વાંચન તથા બીજા કેદીઓ પરની સખળ અસર એ સર્વ વિશે વાતો કરી. ધરોપકિનની નાની છોકરી લિસાના હૃદયને આ બધી વાતોએ પુષ્કળ હલમલાવ્યું. એની ઉમ્મર અઢાર વરસની હતી, અને છાત્રાલયની કૃત્રિમ રહેણીમાંથી એને હજુ માંડ સમો વળવા લાગ્યો હતો. પોતે જાણે પાણીમાંથી બહાર આવી હોય એવું એને લાગતું હતું અને સ્નાયુ જીવનની તાજી હવા અત્યાનન્દ-પૂર્વક હમણાં એ લઈ રહી હતી. એણે સ્ટિપન વિશે વધુ હકીકત મહિનને પૂછી, અને તેનામાં આવું જખરું પરિવર્તન કેવી રીતે થવા પામેલું તેનો ખુલાસો તેની પાસે માગ્યો. મહિને પોલીસ અમલદાર પાસેથી જે જાણેલું અને ખુદ સ્ટિપનને મોઢેથી જે સાંભળેલું તે જણાવી લિસાને કહ્યું કે એનો છેલ્લીવારનો ભોગ બનેલી માયાળુ બાઈની નમ્રતા, ક્રામળતા, અને નિર્ભયતાથી એનું હૃદય સૌથી પ્રથમ પીગળેલું, અને પછી ‘સુવાર્તા’ ના વાંચનથી એની આંખો પૂરેપૂરી ઊઘડેલી, અને એનામાં શરૂ થઈ ચૂકેલા પરિવર્તનની પૂર્ણાહુતિ થયેલી.

લિસાને તે રાતે નીંદર ન આવી. એક તરફથી એની બહેન એને રંગરાગવાળા જીવન તરફ ખેંચી રહી હતી. બીજી તરફથી એનામાં મહિનને માટે મોહ પ્રગટ્યો હતો અને તેને સુધારવાનો એને કોડ થયો હતો. અને આજ

જે માસથી આ જે પક્ષો વચ્ચે એના હૃદયમાં જન્મરૂં ધમસાણું
 જન્મ્યું હતું. પણ આજે મહિનને સુધારવાની વૃત્તિનો વિજય
 થયો. બિચારી મરિયમ સેમેનોની વાત તો એણે આ પહેલાંયે
 સાંભળી હતી. પણ તે બલી બાઈનું આવું કમકમાટીભરેલું
 ખૂન થયા પછી અને સિટપન દ્વારા જાણેલી તેના જીવનની
 હકીકત મહિનને મુખેથી સાંભળ્યા પછી તેના જેવી બનવાની
 લિસાને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. પોતે સમૃદ્ધ હતી, અને
 પોતાની સમૃદ્ધિની લાક્ષણિક મહિન કદાચ પોતાની આગળ
 લટપટ કરતો હોય એવો એને વહેમ આવ્યો. આથી
 પોતાના સર્વસ્વની ગરીબગુરબાઓમાં ખેરાત કરી દેવાનો
 એણે નિર્ધાર કર્યો અને મહિનને તે જણાવ્યો.

પોતાની નિઃસ્વાર્થતા પુરવાર કરી બતાવવાનો આવો
 પ્રસંગ આવ્યો. તેથી મહિન રાજ થયો અને તેણે લીસાને
 કહ્યું કે ‘હું તારા દ્રવ્યને નહિ પણ તને જ ચાહું છું.’ પોતાના
 આત્માની આવી અમીરાઈ દેખાડવાથી તે પોતાની જાતને
 અતિ ધન્ય ગણવા લાગ્યો. લિસાના ઠરાવનો અમલ કરવામાં
 મહિન એને મદદ કરતો ગયો તેમતેમ આજ સુધી તેનાથી
 તદ્દન અચાત રહેલું લિસાની આધ્યાત્મિક મુરોટોનું નવું
 જગત તેને વધુ ને વધુ પ્રત્યક્ષ થતું ગયું.

મજિયારા ઓરડામાં સૌ શાન્ત હતા. સ્ટિપન પથારીમાં પડ્યો હતો, પણ હજી નિદ્રાધીન નહોતો થયો. એવામાં વાસિલી એની પાસે આવ્યો, અને એનો પગ ખેંચી પોતાની પાસે આવવા એને કાનમાં કહ્યું. સ્ટિપન પથારીમાંથી ઊભો થયો અને વાસિલી પાસે આવ્યો.

“ભદ્રલા, એક કામ પડ્યું છે,” વાસિલીએ કહ્યું.
“મને મદદ કરીશને ?”

“શી ?”

“મારે જલમાંથી નાસી છૂટવું છે.”

પછી વાસિલીએ સ્ટિપનને જણાવ્યું કે નાસવાની બધી તૈયારી થઈ ચૂકી છે.

“કાલે હું આ બધાને” ઘોરતા કેદીઓ બધી આંગળી કરી તે બોલ્યો, “ઉશ્કેરીશ. એ લોકો જેલર આગળ મારું નામ દેશે, એટલે મને ઉપલા માળની એકાન્ત કોટડી મળવાની. ત્યાંથી કેમ સટકી જવું તે બંદા બાણે છે. તારે તો ફક્ત એટલું જ કરવું કે કબ્રસ્તાનના બારણાની બહારની ભોગળ કાઢી નાંખવી.”

“એમાં કંઈ અડચણ નથી. પણ તું જવાનો ક્યાં?”

“ગમે ત્યાં. દુનિયા આખી ખજ લોકોથી જ ભરેલી નથી?”

“ખરું ભાઈ. પણ આપણે એ બધાંના કાજ શા માટે થવું?”

“હું કંઈ ખૂન કરવાનો નથી એટલી નિરાંત રાખજે. મારી આખી જિંદગીમાં એક પણ જીવની મેં હત્યા કરી નથી. પણ ચોરીમાં તો મને કંઈ બાધ લાગતો નથી. એ લોકો પણ આપણને લૂંટે જ છેને?—બીજું શું કરે છે?”

“એ લોકો લૂંટતા હશે તો એમનાં ક્યાં એ ભોગવશે.”

“જહાનમમાં જાય એ લોકો! પણ ધાર કે હું કોઈ દેવળ લૂંટું, તો કંઈ કોઈનો નિસાસો લાગશે? આ વખતે કંઈ નાનકડી દુકાનમાં ખાતર નથી પાડવાનો. હવે તો ગંજવર રકમ ઉપર હાથ મારવો છે, અને પછી એના વડે લોકોના આશીર્વાદ લેવા છે. બધાં સારાં માણસોને હું એમાંથી મદદ કરવાનો.”

એક કેદી પથારીમાં બેઠો થયો અને એણે કાન માંડ્યા એટલે સ્ટિપન અને વાસિલીએ વાત પડતી મૂકી. બીજે દિવસે વાસિલીએ પોતાની ધારણા પાર પાડી. ખાવા બેઠો એ વખતે તેણે બબડવા માંડ્યું કે રોટલા તો બધા કાચા છે અને જેલરને બોલાવીએ વાતની ફરિયાદ કરવા સધળા કેદીઓને ઉરકેર્યા. જેલર આવ્યો, સૌને સાત પેઠીની સંબળાવી, અને આ બધું વાસિલીનું કામ છે એમ ખબર પડતાં એને ઉપલા માળની એકાન્ત કોટડીમાં ગોંધવાનો હુકમ કર્યો. વાસિલીને તો ભાવતું હતું ને વૈઘે કહ્યું.

ઉપલા માળની એ કાટડીની વાસિલીને બરાબર માહિતી હતી. કાટડીનું તળિયું એણે ખોતરવા માંડ્યું અને આખો થર ખોદાઈ રહ્યા પછી નીચે પાટિયાં નીકળ્યાં તે એણે ખેંચીખેંચીને કાઢી નાંખ્યાં. એવી રીતે બાકીનું પડ્યું એટલે તેમાંથી નીચેને માળ કબ્રસ્તાન હતું તેમાં એણે કૂદકો માર્યો. કબ્રસ્તાનમાં આજે એક જ મુડકું હતું. અને એક ખૂણે કૈદીઓ માટે ગાદલીઓ બનાવવાના કાચાથી ભરેલા કોથળા પડ્યા હતા. આ કોથળા અહીં પડ્યા રહેતા તેની વાસિલીને પહેલેથી ખબર હતી અને તેથી જ કબ્રસ્તાનનો એણે ઉપયોગ કરેલો. કબ્રસ્તાનના બારણાની ભોગળ કાઢી લીધેલી હતી. એટલે એણે બારણું ઉઘાડ્યું, અને એક લાંબી ચાલમાં થઈને સામે એક ધોવાની ઓરડી બંધાતી હતી ત્યાં ગયો. આ ધોવાની ઓરડીમાં ત્રીજો માળથી છેક નીચેના ભોંયરામાં ઊતરી પડાય એવું એક મોટું બાકું હતું. ધોવાની ઓરડીનું દાર ખોળા કાઢી એ પાછો

કચ્છસ્તાનની ઓરડીમાં આવ્યો, મુડકું ટાકું કરા જેવું થઈ ગયું હતું તેના ઉપર ઓઢાડેલી ચાદર કાઢી લીધી. (ચાદર કાઢતી વખતે જાણે માફી માગતો હોય એમ વાસિલીએ મુડકાના હાથનો સ્પર્શ કરેલો.) પછી પેલા કાચળા આપ્યા, અને તે બધાના છેડા સાંધી એક દોરડા જેવું બનાવ્યું. પછી તે દોરડું ઘોવાની ઓરડીમાં લઈ ગયો, તે ભારોટિયા સાથે બાંધ્યું અને તે પકડી એ નીચે સરકવા લાગ્યો. દોરડું છેક જમીન સુધી પહોંચ્યું નહોતું, અને કેટલું અંતર બાકી છે તેની એને કંઈ ખબર નહોતી. પણ હવે તો સાહસ કર્યે જ છૂટકો હતો. ઘડીવાર એ હવામાં લટકતો રહ્યો, અને પછી એણે નીચે ભૂસકો માર્યો. એને પગે ખૂબ વાગ્યું, પણ છતાં એનાથી ચક્રાતું હતું. ભોંયરાને જે બારીઓ હતી, અને તેના સળિયા કાઢી લીધા હોય તો એમાં થઈને નીચે ફૂદી પડાય એવું હતું એટલે એને આ સળિયાનું ચોકડું કાઢવું હતું, પણ તે કાઢી શકાય એવું ઓળખે એની નજરે પડ્યું નહિ. આખરે આસપાસ શોધ કરતાં એને એક ધારદાર પાટિયાનો ટુકડો મળી આવ્યો. એનાથી એણે જાળાની ધડખેની ઈંટો ઢીલી કરવા માંડી. આ કામે એનો ધણો સમય લીધો. બીજાવારનો ફૂકડો ખોલ્યો તોયે જાળા તો હજી સજડ હતી. છેવટે એક બાળુ એ ઢીલી કરી શક્યો, પછી એણે પેલું પાટીયું ત્યાં ખોસીને પાંડમાં જેટલું જોર હતું તેટલું વાપરી તે પાટિયું ધકેલ્યું, એટલે જાળા આખી નીકળી આવી. પણ તેના હડસેલાથી એક ઈંટ નીચે પડી અને ઘડાકો થયો. આ ઘડાકો સંત્રીએ કદાચ સાંભળ્યો હોય. એટલે વાસિલી તો

ચૂપ થઈને ઊભો રહ્યો. પણ બધું સમજાયાં હાર લાગ્યું
 તેથી બારીમાંથી એ નીચે કૂદી પડ્યો. હવે એને જોઈની
 દીવાલ ટપવી રહી હતી. યોગાનને ખૂણે એક ધર હતું.
 તે ધરના બાપરા પર ચડી ત્યાંથી દીવાલની ટોચ ઉપર એને
 કૂદી પડવાનું હતું. પણ પેલા પાટિયાનો ઉપયોગ કરી
 વિના ધરને બાપરા એનાથી ચડાય એમ નહોતું, એટલે તે
 લેવા પેલી બારીમાંથી ફરી એને ભોંયરામાં જવું પડ્યું.
 ઘડી પછી પાટિયું હાથમાં લઈને એ નીચે આવ્યો, અને
 સંત્રીની હિલચાલ સમજવા માટે થોડીવાર એ શાન્ત ઊભો
 રહ્યો. એની દહેશત સાચી હતી. યોગાનને બીજે છેડે
 સંત્રી આંટા મારતો હતો. વાસિલી પેલા ધર પાસે આવ્યો
 અને તેને અંદલીને પેલું પાટિયું ઢળતું મૂકી એ ઉપર ચડવા
 લાગ્યો. પણ પાટિયું સરી ગયું અને એ હેઠે પડ્યો.
 વાસિલીના પગમાં મોજાં હતાં તે એણે હવે કાઢી નાંખ્યાં
 કે જેથી ચડતાં ચડતાં લસરી પડાય તો ઉઘાડાં આંગળાં
 ભીંતમાં બરાબીને ટકી રહેવું ફાવે. પછી એણે ફરીથી
 પાટિયું ઢળકતું મૂક્યું, અને તેના ઉપર ચડીને એણે નળની
 પાઈપ પકડી લીધી. હવે જો આ વખતે પાટિયું સ્થિર
 રહેને તો બેડો પાર ! નળની પાઈપ ઉપર તે સરસરાટ
 ચડવા લાગ્યો અને પળવારમાં એના હાથ બાપરાને
 અડક્યા. સંત્રી એ બાબત આવતો હતો એટલે વાસિલી
 ઘડીક સુનસુન પડી રહ્યો. પણ સંત્રીની નજર એના પર
 પડી નહિ અને તે આગળ ચાલ્યો ગયો એટલે વાસિલી
 એક આંચકો મારી બાપરા પર આવ્યો ને પતરાનું બાપરું
 જરા ધણધણ્યું. ત્યાંથી જોઈની દીવાલ હવે એ ડગલાં જ

હતી. છાપરાની પાંખેથી એનો હાથ દીવાલને પહોંચી શકતો હતો. એણે પહેલાં એક હાથ દીવાલ ઉપર મૂક્યો, પછી બીજો, અને પછી છાપરા ઉપરથી આખું શરીર દીવાલ પર ખેંચી લીધું. હવે દીવાલની ટોચેથી નીચે જુરકા મારતાં હાડકાં ન બાંજે એટલી જ સંભાળ એને રાખવાની હતી, વાસિલી દીવાલની બીજી બાજુ વળ્યો, દીવાલે હાથ ચોંટાડી મડીવાર લટકી રહ્યો, અને પછી એક પછી એક એમ અને હાથ “દીનદયાળ સહાય કરજો!” એમ મનમાં બોલી છોડી દીધા. એ જમીન ઉપર પડ્યો, પણ જમીન પોચી હતી એટલે એને વાગ્યું નહિ. અહીંથી એણે મૂઠીઆ વાળીને દોટ મૂકી.

પિટર નિકોલો સ્વાન્તીની સ્ત્રી ઊંઘી અને ખૂબસૂરત હતી, અને મરીબ માયના જેવી સોજી હતી. એના પતિનું ખૂન કરીને ખેડૂતો સ્વપ્ને ખેતરમાં ધસડી ગયેલા તે એણે ખારીમાંથી જોયું હતું. કુદરતી રીતે જ આ દેખાવથી નાતાલિયા ઇવાનોવાને એટલો બધો કમકમાટ થયો કે એની બીજી બધી લાગણીઓ એ વખતે રતબધ થઈ ગઈ. પણ જેવું પેલું ટોળું વાડની પાછળ અદરશ થયું અને તેના હોકારા સંભળાતા બંધ થયા; અને જેવી એની ચાકરડી માલાનિયાએ દોડતાં આવી વધામણી ખાધી હોય એવે અવાજે પિટરના ખૂનના ખખર આપ્યા કે તરત જ નાતાલિયાને જ્ઞાન થયું કે કમકમાટની પહેલી લાગણી પાછળ બીજી પણ એક લાગણી—ઓગણીસ વરસના પરણેતરમાં ધડીવાર પણ પગ વાળીને જપવા ન દેનાર જીલમીના હાથમાંથી છુટકારો મળ્યાથી થયેલી હરખની લાગણી—રહેલી છે ખરી. આ હરખની લાગણીના જ્ઞાનથી એ શિયાવિલા થઈ ગઈ, એવી કોઈ લાગણી પોતાને થઈ જ નથી એમ મનને મનાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી, અને આસપાસના માણસોથી તે સંતાડવા તો એણે ખૂબ કાશિશ કરી. એના પતિનું છંદાઈ ગયેલું શિકું શરીર જ્યારે ધોઈને શખ-પેટીમાં પધરાવ્યું ત્યારે કાળો કકળાટ કરીને ચોધાર આંસુએ એ રડી. જ્યારે પંચકચાસ કરનારો અમલદાર એની જીવ્યાની સેવા આવ્યો ત્યારે તેની સાથે એણે બે ખેડૂતોને

લાથકડીમાં જોયા. એમના કપર ખૂનની આગેવાનીનું તહોમત હતું. એમાંથી એક ઘરડો ડોસો હતો, તેની દાદીના વાંકડિયા વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, અને તેના ગંભીર ચહેરામાં કરડાકી હતી. બીજો આરોપી કંઈક જુવાન હતો, તેનો ચહેરો આડોડિયાઓના ઘાટનો હતો, વાળ વાંકડા અને વીખરાયેલા હતા અને આંખો ચમકદાર હતી. આ બન્નેને જોઈને નાતાલિયાએ કહ્યું કે પિટર નિકોલો પર સૌ પહેલાં તૂટી પડનારા તે જ એ જણ હતા. પેલા જુવાન ખેડૂતે ભવાં ચડાવી આંખ ચમકાવી એને કપડા આંખો કે શેઠાણી મલાપાપ કરો છો છો! તમારે માથેયે મોત છે એ ધ્યાનમાં રાખીને બોલો!” છતાં એને તેમને માટે કશી દિલસોજી થઈ નહિ. બિલ્લેટો તપાસ દરમિયાન એને તેમના પર ધિક્કાર પેદા થયાં, ને પોતાના પતિના ખૂનીઓ પર વેર લેવા એનું ચિત્ત તલસવા લાગ્યું.

આ મુકદ્દમો લશ્કરી અદાલત સમક્ષ ચાલેલો. એક માસ કેડે જ્યારે એનો કેસલો થયો, અને આદ માણસોને સજા મજૂરીની તથા ધોળા દાદીવાળા ડોસાને અને પેલા જુવાનને ફાંસીની સજા થઈ ત્યારે નાતાલિયાને કંઈક ઊંડી ઊંડી અકળામણ થવા માંડી. પણ અદાલતના ગૌરવના ખ્યાલ આગળ આવી અળખામણી શંકાઓના શા ભાર કે ઝાઝી ઘડી ટકી શકે? એણે તો મન વાળ્યું કે આવા મહાન અધિકારીઓને પણ આવી સજા મુનાસબ લાગી છે ત્યારે તે વાજબી જ હશે.

શંસી તે ગામમાં જ દેવાની હતી. એક રવિવારે માલાનિયા નવાં કપડાં અને નવા જોડા પહેરી દેવળે ગઈ.

હતી ત્યાંથી આવતીને તેણે શેઠાણીને વાત કરી કે ફાંસીનો માંચડો તૈયાર થાય છે અને ફાંસિયો બુધવારે મોરકોથી આવવાનો છે. તેણે એમ પણ કહ્યું કે સગા પામેલાઓનાં કુટુંબીઓ ખળભળા જાડયાં છે અને એમનો કકળાટ આખા ગામમાં ઠેરઠેર સંભળાય છે.

નાતાલિયા ઘર બહાર નીકળી નહિ. ફાંસીનો માંચડો કે ગામના લોકોનાં મોં જોવાની એને મરજી નહોતી. એની મરજી તો એટલી જ હતી કે આ બધું જે થવાનું હતું તે જલદીથી પતી જાય તો સારું. એણે કેવળ પોતાની જ લાગણીનો વિચાર કર્યો, અને ગુનેગારો તથા તેમનાં કુટુંબીઓની એણે કંઈ પરવા કરી નહિ.

મંગળવારે ગામનો હવાલદાર નાતાલિયા પાસે આવ્યો. તે આ કુટુંબનો દોસ્ત હતો, એટલે નાતાલિયાએ તેને દારૂ અને નારતો આપ્યો થોડો નારતો ખાઈને હવાલદારે એને કહ્યું કે ફાંસી આવતી કાલે નથી દેવાની.

“કેમ?”

“એક કૌતક થયું છે. કોઈ ફાંસિયો જડતો નથી. મારો દોકરો કહે છે કે સરકાર કને મોરકોમાં એક ફાંસિયો છે, પણ હમણાંથી તે બહુ ‘સુવર્તા’ વાંચવાના નાદે ચડ્યો છે અને તેથી કહે છે કે ‘હું હત્યા નહિ કરું.’ તેણે પોતે જ ખૂન કરેલું અને એ કારણસર સપ્ત મજૂરીની તેને શિક્ષા થયેલી, અને હવે જ્યારે સરકાર જાણીને તેને હુકમ કરે છે

ભાઈાહેબ ફાંસી આપવામાં વાંધા કાઢે છે. તેને કોરડા મારવાની ડરામણી દીધેલી, પણ તે તો કહે, ‘મારવા હોય તો મારો કોરડા, પણ હું એ કામ નહિ કરવાનો.’”

નાતાલિયાના મગજમાં વીજળીની જેમ કંઈક વિચાર આવ્યો, અને એના અંગમાં ચચરાટ થયો.

“ આ મોતની સજાને બદલે કોઈ હળવી સજા હવે ન થઈ શકે ? ”

“ ન્યાયાધીશોએ તે ફરમાવી છે એટલે હવે ક્યાંથી થઈ શકે ? મારી બક્ષવાનો તો ફક્ત જારને જ અધિકાર છે. ”

“ પણ એને તો ખબર ક્યાંથી પડે ? ”

“ જારને અપીલ કરવાનો એ લોકોને હક છે. ”

“ પણ એ લોકો મરવાના છે તે મારે કારણે, ” મૂરખી નાતાલિયા બકી ગઈ. “ અને હું એમને મારી આપું છું. ”

હવાલદાર હત્યો. “ સારું, તો જારને એક ખરેખર મોકલો. ”

“ મોકલું ? ”

“ હા, હા, વળી. ”

“ પણ હવે વખત ભરાઈ નથી ગયો ? ”

“ તો તારથી મોકલો. ”

“ ખુદ જારને ? ”

“ હા, જારને. ”

શંસિયાએ ચોતાનું કામ કરવાની જા પાડી અને સારે કોરડા ખાવાનું પણ કબૂલ કર્યું એ વાત સાંભળી નાતાલિયાનો આત્મા એકદમ પસટાઈ ગયો. ખેડૂતોને મોતની સજા થયાના સમાચાર સાંભળ્યા તે ક્ષણે જ એના હૃદયમાં ત્રાસ અને દયાની લાગણી જન્મેલી, પણ આજ સુધી એણે તે ગુંગળાવી રાખેલી. પરંતુ શંસિયાની હકીકત

ગળથા પછી તે ફાળી દબાઈ નહિ, અને એના આખા આત્મામાં તે વ્યાપી ગઈ.

“ભાઈ ક્ષિપ્ર, મારા વતી એ તાર લખી નાંખો. એ મોકલેને માફી બક્ષવા જારને મારે આજીજી કરવી છે.”

હવાલદારે ડોકું ધુણાવ્યું. “એમ કરવાથી કયાંક આપણે માથે પીડા આવી પડે તો ?”

“પણ હું મારી જીમ્મેદારીથી અરજ ગુજારું છું. તમારું એમાં નામ પણ નથી આપવાની.”

“આ બાઈ કેટલી બધી બલી છે !” હવાલદારને મનમાં થયું. “ખરેખર, બહુ દયાળુ હૃદયની છે. મારી ઐરી જો આવી હોતને તો અમારું જીવન અત્યારના જેવું ન હોત, પણ સ્વર્ગસમાન બનત.” અને તેણે તાર લખ્યો :

‘ નેકનામદાર શહેનશાહ સલામતની હબ્બરમાં. હું, આપ નામવરની વક્ષાદાર રૈયત, જેડૂતોને હાથે માર્યા ગયેલા પિટર નિકોલો સ્વાન્તીની વિધવા, શહેનશાહ સલામતને પવિત્ર ચરણે પડું છું (હવાલદારે જ્યારે આ વાક્ય લખ્યું ત્યારે તેને પોતાને એ બહુ જ ગમ્યું), અને ફલાણા પ્રાન્ત, જિલ્લા અને ગામના મોતની સજા પામેલા ફલાણા રલાણા જેડૂતોને માફી બક્ષવા આપ નામવરને આજીજી કરું છું.”

હવાલદાર જાતે જઈને તાર મૂકી આવ્યો, એટલે નાતાલિયાને નિરાંત થઈ અને એ પ્રસન્ન થઈ. એણે ધાર્યું કે જે ધણીનું ખૂન થયું છે તેની વિધવાએ પોતે જાડીને ખૂનીઓને માફી બક્ષવા અરજ ગુજારી છે એટલે ધણું કરીને તો જાર હવે માફીની ના નહિ પાડે.

હમણાં લિસા ધરોપકિનના સતત સંક્ષોભના દહાડા ચાલતા હતા. પોતાને મળેલા બોધ મુજબનું ખરું ખ્રિસ્તી જીવન જેમજેમ એ ગાળતી ગઈ તેમતેમ તે જ ખરો માર્ગ છે એમ એની ખાતરી થતી ગઈ, અને એનું હૃદય આનંદથી ઝલરાવા લાગ્યું.

એની તાત્કાલિક નેમો બે હતી. એક નેમ એ કે મહિનને વાળવો; અથવા, એના મનની લાપામાં કહીએ તો, તેનો સ્વભાવ મૂળે સુશીલ અને માયાળુ છે, એટલે તેને દૈવોળીને જાગ્રત કરવો. એના તેના પર પ્રેમ હતો, અને આ પ્રેમના પ્રકાશે બધા આત્માઓની પેઠે મહિનના આત્મામાં પણ જે દિવ્ય તાલુબો રહેલો હતો તે એની આગળ પ્રગટ કર્યો હતો. પણ, વિશેષમાં એને તો તેનામાં અસાધારણ રીતે માયાળુ અને મૃદુ હૃદય તથા ઉમદા મનનાં દર્શન થયેલાં. એની બીજી નેમ એ કે પોતાના સધળા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો. પ્રથમ એણે દ્રવ્યત્યાગનો નિશ્ચય કરેલો તે મહિનની કસોટી કરવાના હેતુથી; પણ હવે તો એ

પોતાની જ—પોતાના આત્માની જ—ખાતર એમ કરવા માગતી હતી. આ ઠરાવના અમલની શરૂઆત એણે એવી રીતે કરી કે જે કોઈ માગવા આવે તેને ધન આપવું. પણ તેમાં એનો બાપ વચ્ચે પડ્યો. વળી જાતે આવીને કે પત્ર લખીને પૈસાની માગણી કરનારાઓનું જે ટ્રોળું એને ઘેરી વળ્યું તેથી પણ એ કંટાળા ગઈ. પછી એણે એવો ઠરાવ કર્યો કે જીવનભર સન્ત પુરુષ તરીકે વિખ્યાત થયેલા એક વૃદ્ધ પુરુષને પોતાની સઘળા સંપત્તિ સોંપી દેવી, અને તેનો તેની નજરમાં આવે તેવો સદુપયોગ કરવાની તેને વિનંતી કરવી. આ ઠરાવની ખબર પડી એટલે એનો બાપ એના પર ગુસ્સે થયો. એકવાર બાપદીકરી ચડભડી બેઠાં એમાં બાપે એને ગાંડી ચસકેલી કહી અને જણાવ્યું કે “તારા જીવનનો બધો ટેકો ટાળવા બેઠી છે તે અટકાવવાનાં પગલાં લીધા વિના નહિ રહું.”

બાપની ખીજ એપી નીવડી. દીકરી પણ બધો કાળુ ખુમારી બેઠી. રોષથી કંપતાં કંપતાં એણે બાપને બખીલ અને જીલ્લમગાર કહ્યો તથા તેના પ્રત્યે પાર વિનાની એઅદબી બતાવી.

પાછળથી બાપની એણે મારી માગી. બાપે કહ્યું કે પોતે કંઈ એનાં વેણ ગણીને ગાંઠ બાંધ્યાં જ નથી. પણ એને સ્પષ્ટ દેખાયું કે બાપને માફ સાચું હતું અને ખરા હૃદયથી તેણે એને મારી નહોતી આપી બાપ સાથેની બેલાચાલીની વાત મહિનને કરવાનું એને મન ન થયું; અને એની બહેનને તો મહિનના પ્રેમની અદેખાઈ આવતી હતી, તેથી એના પ્રત્યેનો તેનો ભાવ તો સદાજો બેઠી ગયો હતો.

“મારે પ્રભુ પાસે દોષની કબૂલાત કરવી જોઈએ,” એને મનમાં થયું. આ બધું લેન્ટના* દિવસોમાં બનેલું, એટલે પ્રભુબોજનોત્સવની તૈયારી તરીકે ઉપવાસ કરવાનું તથા દોષત્રોતા પાદરી પાસે પોતાનું મન ખાલી કરી બિવિધ્ય માટે પોતે શો નિર્ણય કરવો એ વિશે તેની સલાહ લેવાનું એણે નક્કી કર્યું.

પોતાના શહેરથી થોડે છોટે એક વિહાર હતો. તેમાં એક વૃદ્ધ પાદરી રહેતો હતો. તેના પવિત્ર જીવનને લીધે, તથા તેનાં પ્રવચનો અને બિવિધ્યકથનોને લીધે, તેમજ ચમત્કારી ઇલાજોની તેને વિશે વાતો ચાલતી તેથી લોકોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જાગી હતી.

આ સાધુને લિસાના પિતાએ પત્ર લખેલો. તેમાં લિસાના આગમનના તેમજ એની અત્યારની સંકુલ્પ અવસ્થાના સમાચાર આપેલા, અને મધ્યમ પ્રતિપદાના માર્ગથી ન ચળતાં જીવનની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કશી ઉચ્ચપાયલ કર્યા વિના ખરા ખ્રિસ્તી તરીકે આચરણ રાખવાનો એને ઉપદેશ આપી એને તે સવળે માર્ગે દોરે એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી.

લિસા સાધુ પાસે ગઈ ત્યારે તેની આગળ ધણી લોકો આવી ગયા હતા અને તેથી તેને થાક લાગ્યો હતો. એટલે તેણે તો એને નમ્ર બનવાની ભલામણ કરીને તથા જીવનની વર્તમાન પરિસ્થિતિને વધારી લઈ માઆપની આજ્ઞાનુસાર ચાલવાની શાન્તિથી શિખામણ આપીને જ પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો. લિસાએ શાન્તિથી સાંભળવા માંડ્યું અને નમ્રતા વગેરેની વાત આવી ત્યારે સ્વરમાઈ ગઈ તથા અંદરથી તપી

● ઈસ્ટર પૂર્વેના આજીસ દિવસના ઉપવાસનો ગાળો

મઈ. બ્યારે સન્તે ઉપદેશ પૂરો કર્યો ત્યારે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરતાં પ્રથમ તો ડરતાં ડરતાં પણ આંખમાં આંસુ આણીને એણે જણાવ્યું કે ખ્રિસ્તનો આદેશ તો એવો છે કે તેની ભક્તિ કરવા માળાપનો પણ ત્યાગ કરવો. વળી વિશેષ આવેશમાં આવીને ખ્રિસ્ત વિશે પોતે જે સમજતી હતી તે એણે કહી બતાવ્યું. સોફોને બોધ આપતી વખતે સન્તનો સ્મિત કરવાનો રિવાજ હતો તે પ્રમાણે પહેલાં તો તેણે જરા સ્મિત કર્યું; પણ થોડી વાર પછી તે ઠંડો મઈ મયો અને વારંવારે ‘અરે ભગવાન!’ કહીને લાંબા નિસાસા નાંખવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો, “સારું, ત્યારે કાલે દોષ-નિવેદન માટે આવજો,” અને કરચલીવાળા હાથે એને આશીર્વાદ આપ્યા.

બીજે દિવસે લિસા દોષનિવેદન માટે મઈ, ત્યારે પાદરીએ આગલા દિવસની વાત કંઈ ઉગ્રચારી નહિ, પણ દોષની માફી આપી, અને કંઈ કારણ સમજાવ્યા વિના સંપત્તિત્યાગની એને ના પાડી.

લિસાની પવિત્રતા, એની પ્રભુપરાયણતા અને એનો ઉંસાહી આત્મા એ બધાંની સન્તના હૃદય પર જોડી છાપ પડી. વર્ષો પૂર્વે સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાની તેને પણ ઇચ્છા થયેલી; પણ પાદરીમંડળને તેનાં પ્રવચનોથી ભારે આવક થતી હતી, એટલે તે મંડળે આ પ્રવૃત્તિ માણુ રાખવાનો તેને આગ્રહ કરેલો. આ આગ્રહ આગળ તેણે નમતું મૂકેલું, જોકે અન્તરમાં જોડેજોડે તો તેને લાગેલું કે પોતાનું એ પમલું બાળખી નથી. સોફોમાં તેને વિશે વાતો જોડતી કે તેનામાં મોટામોટા ચમત્કારો કરી બતાવવાની શક્તિ છે, પણ

ખરી રીતે તો તે પામર પુરુષ હતો, અને દુનિયા ઉપર તેણે જે ભૂરકી નાંખેલી તેથી તે મગર થતો. પણ જ્યારે લિસાના આત્માની ઉચ્ચતા તેણે નીરખી ત્યારે પોતાના વાસ્તવ આત્માની પણ તેને સ્મૃતિ લાગી. પોતાના મૂળ આદર્શ કરતાં પોતે કેવો નિરાળો મનુષ્ય બની ગયો હતો તેનું તેને જ્ઞાન થયું અને તેના હૃદયની મૂળ મુરદ પાછી તાજ થઈ.

લિસા આવી ગયા પછી તરત તે એકાન્તસેવી થતી બન્યો, અને એક નિર્જન ખૂંપડીમાં રહેવા ગયો. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી તે વિહારના દેવળનું પાદરી તરીકેનું પોતાનું કામ કરવા પણ આવ્યો નહિ. માસજનો સમારંભ થઈ ગયા પછી તેણે એક પ્રવચન કર્યું અને તેમાં પોતાની જાતનાં તેમજ દુનિયાના પાપોની ધિક્કારપૂર્વક નિન્દા કરી અને સૌને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો બોધ આપ્યો.

તે દહાડાથી પખવાડિયે પખવાડિયે ઉપદેશ આપવાનો તેણે નિયમ રાખ્યો. તેનાં પ્રવચનોમાં સૌ આકર્ષાવા લાગ્યાં, અને દિવસેદિવસે તેના શ્રોતાવર્ગની સંખ્યા વધતી ગઈ. ઉપદેશક તરીકેની તેની ખ્યાતિ અન્યત્ર પણ વિસ્તરી. તેનાં પ્રવચનોમાં અસાધારણ નિર્ભયતા અને નિખાલસપણું નીતરતાં અને સાંભળનાર પર ઊંડી અસર કરતાં.

●રોમન કેથલિક ધર્મની એક પ્રકારની પ્રાર્થના

જેઝમાંથી નાસી છૂટતી વખતે કરેલો સંકલ્પ વાસિલીએ
 ખરેખર અમલમાં મૂક્યો હતો. થોડા દોસ્તોની મદદ મેળવી
 કળ્જોપુ નામના લખેશરી વેપારીના ઘરમાં એણે ખાનર પા યુ.
 આ કળ્જોપુ કંગૂસ અને કાઝીછટો હતો એ વત વાસિલી
 જાણતો હતો. એટલે તેના મેજમાંથી એણે ત્રીશ હજાર
 રૂબલ ઉઠાવ્યા, અને પોતાને ઘટિત લાભ્યું એવે ઠેકાણે તેનું
 દાન કરવા માંડ્યું. બધી રકમ ગરીબોની સેવામાં જ
 વપરાય અને પંડ પર તેમાંથી પાઈ પણ ન ખરચાય એટલા
 સારુ એણે દારૂ પીવો પણ બંધ કર્યો. આ દ્રવ્યમાંથી મદદ
 કરીને નિર્ધન કન્યાઓને એ સારે ઠેકાણે પરણાવી આપતો
 અને રણિયાનાં રણ છોડાવતો. અને આ બધાં દાન એ
 ગુપ્ત રીતે જ કરતો. એની ઇચ્છા ફક્ત આ દ્રવ્યનું સુમાર્ગે
 દાન કરવાની જ હતી. પોલીસનાં પણ પૈસા ભરી એણે
 મોં બંધ કર્યાં હતાં એટલે લાંબા વખત સુધી એનું કાઈએ
 કાંઈ પકડ્યું નહિ.

વાસિલીનું હૃદય તો હરખથી નાચવા લાગ્યું. આખરે જ્યારે એ પકડાયો અને એના પર કામ ચાલ્યું ત્યારે એણે અભિમાનપૂર્વક કબૂલ કર્યું કે તે જડા વેપારીના પૈસા ખોતે ચોયાં છે. “એ મૂરખના મેજમાં પૈસા નકામા પડ્યા પડ્યા સડતા હતા, અને પોતાની પાસે કેટલા પૈસા છે તેનું પણ એને જ્ઞાન નહોતું, ત્યારે મેં તો એની લક્ષ્મીને છોડાવી કેટલાયે બલા માણસોનાં કષ્ટ કાપ્યાં છે.”

જ્યાવપક્ષના વકીલે એવું કાવકું અને દિલસોજીબનું બાળણું કર્યું કે વાસિલીને છોડી મૂકવાનું જમુરીને મન તો થયું, પણ છતાં એને કામદાની રૂએ કેદની શિક્ષા ફરમાવવી પડી. વાસિલીએ જમુરીનો પાડ માન્યો અને જણાવ્યું કે દુક મુદતમાં જ પાછો નાસી છૂટવાની ખોતે તરકીબ કરશે.

નાતાલિયાનો તાર નકામો નીચડ્યો. શહેનશાહના નામની અરજીઓનો નિકાલ કરવાને નિમાયેલી સમિતિએ ઝારને તે વિશે ખબર પહોંચી ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ એક દહાડો શહેનશાહ નારંગો કરતા હતા તે વખતે સ્વાન્તીખટલાની વાત નીકળી, અને આ સમિતિનો પ્રમુખ ત્યાં હાજર હતો તેણે સ્વાન્તીની વિધવા તરફથી મળેલા તારના ખબર આપ્યા.

“આપની કૃપા ભારે છે,” શહેનશાહી કુટુંબની એક સ્ત્રીએ કહ્યું.

શહેનશાહે નિસાસો નાંખ્યો, અને આભરણોથી શણગારેલા ખભા સંકોચ્યા. “કામદો,” તે બોલ્યા, અને થોડો આસવ રેડવા જમ નોકર આમળ ધર્યો.

અધી હાજર વ્યક્તિઓએ શહેનશાહનાં શાણાં વેણુનાં વખાણ કરવાનો ડોળ કર્યો. પછી તો પેલા તાર સંબંધી વિશેષ વિચારની જરૂર રહી જ નહિ. એટલે પેલા ડોસા અને

જીવાન પુરુષ એ બન્ને ખેડૂતોને ફાંસી મળી ગઈ. ફાંસીની ક્રિયા કઝાનના એક ઘાતકી તાર્તર કેદીએ કરી હતી.

ડોસાની બેરીએ તેના શબને ઘોળું પહેરણું, ઘોળાં મોજાં, અને નવાં પગરખાં પહેરાવવાં હતાં, પણ કાઠીએ એને પરવાનગી આપી નહિ. કશ્તાનની દીવાલ બહાર એક નાનો ખાડો ખોદી તેમાં બન્નેને ભેળા દફનાવ્યા.

“રાજકુમારી સોશિયા લાડીમી કહે છે કે એ સમર્થ ઉપદેશક છે,” વૃદ્ધ રાજમાતાએ પોતાના પુત્રને એક દિવસ કહ્યું: “એને અહીં બોલાવો. શહેરના મોટા દેવળમાં એનું પ્રવચન ગોઠવાશે.”

“ના, આપણા શાહી દેવળમાં વધુ દીક પડશે,” શહેનશાહે કહ્યું, અને સાધુ ઇસિડોરને બોલાવવા હુકમ કર્યો.

બધા સરદારો અને મોટા અમલદારો શાહી દેવળમાં એકઠા થયા. આજે નામીયા ઉપદેશકનું પ્રવચન સાંભળવાનો પ્રસંગ હતો.

એક દૂબળો વૃદ્ધ પુરુષ આવ્યો, શ્રોતામંડળ ઉપર નજર નાંખી, અને પ્રભુસ્મરણ કરી પ્રવચન શરૂ કર્યું.

શરૂઆત તો દીકરીક થઈ, પણ જેમજેમ પ્રવચન આગળ વધતું ગયું તેમતેમ વાત વલુસતી ચાલી. શહેનશાહ-બાનુએ પાછળથી કહ્યું તેમ ઉપદેશકે સૌને આડાવળા ખૂડવા માંડ્યા. સરકાર તરફથી થતી દેહાંતદંડની સખઓની એણે વાત કાઢી અને આટલા બધા ગુનેગારો પેદા થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવા બદલ સરકારનો વાંક કાઢ્યો. ખિસ્તી. દેશની સરકાર આટલી બધી હત્યાઓ કેમ કરી શકે ?

વ્યાખ્યાનની અસમ્યતા તથા ધૃષ્ટતા દેખીને તથા શહેનશાહને તે સાંભળતાં કેટલું અધું માહું લાગશે એનો વિચાર કરતાં કરતાં સૌ એકબીજાના મોં સામે જોવા લાગ્યાં. પણ કેઈએ મોઢેથી એ વાત ઉચ્ચારી નહિ.

છસિડોરે જ્યારે ‘આમીન’ કહી પ્રવચન પૂરું કર્યું ત્યારે મુખ્ય ધર્માધિકારી એની પાસે આવ્યો અને પોતાને મળવા એને ફરમાવ્યું.

ધર્માધિકારી અને સરકારી વકીલની સાથે વાતચીત થયા પછી છસિડોરને પોતાના અસલ વિહારને અદલે સુઝાલ દુપરના કેદખાનાવાળા વિહારમાં જવાનું ફરમાન થયું. આ વિહારનો અધ્યક્ષ પાદરી મિસેલ હતો.

હસિદોરના પ્રવચનમાં જાણે કંઈ પણ કડવાશ ન હોય
 એવો મોં દેખાવ ધારણ કરવા લાગ્યા, અને કોઈએ તે
 પ્રવચનનાં ઉલ્લેખ ન કર્યો. ઝારે પણ સાધુના શબ્દોએ
 પોતા પર કશી અસર કરી ન હોય એવું ગાંભીર્ય જાળવી
 રાખ્યું. જતાં ફાંસી પામેલા પેલા એ ખેડૂતો અને તેમને
 માફી પાલવા પ્રાર્થના કરનાર સ્વાન્તીની વિધવા એ અધાં
 નિંશે તે દિવસે સૂતાં પાંદેલાં એક કે એ વાર મનમાં વિચાર
 આણેલા. ખરા એ તેની જાણપદાર નાંદાતું. તે દિવસે
 શહેનશાહને વસ્કરની કવાયત જોવા જવાનું હતું. ત્યાંથી તે
 દરવા ગયા; પછી મન્ત્રીમંડળની મુલાકાતનો વારો આવ્યો;
 અને પછી વાણુ; અને છેલ્લે પછી નાટકશાળા. નાટકશાળા-
 માંથી આવ્યા બાદ જોવું તેણે ઓશીકા પર માથું મૂક્યું કે
 તરત હમેશ મુજબ તેને જાંધ આવી ગઈ. પરંતુ રાતમાં એક
 દારણ સ્વપ્ન આવવાથી તે અપહી જિદ્યો. સ્વપ્નામાં તેણે એક
 વિશાળ ખેતર જોયું અને ત્યાં માંચડા કપર મુદ્દાં લટકતાં

દેખ્યાં; મુડદાના મોઢામાંથી છલ લખડતી હતી અને તેનાં ઘડ તરફડિયાં મારતાં હતાં. અને પછી કોઈએ ખૂમ મારી કે “તેં — તેં જ — આ બધું કયું છે.” જાંઘમાંથી અળકા ગિઠ્ઠો ત્યારે ઝાર પરસેવાથી નાહી ગયો, અને વિચારમાં પડી ગયો. જિંદગીભરમાં પહેલી જ વાર તેને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીઓનો વિચાર આવ્યો, અને તેને વૃદ્ધ ઇસિડોરનાં વેણુ પાછાં યાદ આવ્યાં.

પણ પોતાની જાતનું કેવળ માનવ વ્યક્તિ તરીકેનું દર્શન તો તેને અતિ ઝાંખુંઝાંખું જ થયું. ઝાર તરીકેનાં કર્તવ્યો આડે પોતાની શુદ્ધ માનવ તરીકેની હાજતો અને ફરજોનો વિચાર કરવાની તેને દુરસદ જ નહોતી. આ દશામાં ઝાર તરીકેનાં કર્તવ્યો કરતાં માનવી તરીકેનાં કર્તવ્યો વધુ મહત્વનાં છે એ સત્યની તો તેને ઝાંખી ક્યાંથી જ થાય ?

પહેલાં સ્વાન્તીની બગીચા પર નોકર હતો તે પ્રાકાશી બાઈવાર જંગલમાં જઈ આવ્યા પછી અગાઉના જેવો ચપળ, હાંસીલો, અને વરણાગિયો વેશ ધારી ફરતો જુવાન નહોતો રહ્યો. હવે તે છોક્ર બેહાલ થઈ ગયો હતો. કેદ ન કર્યો હોય ત્યારે તે એટલી થઈને બેસતો અને બાપ ગમે તેટલાં મહેણાં મારે તોપણ કંઈ પણ કામ ન કરતો. વળી આખો દહાડો તે ચારની નજરે ટાંપીને બેસતો અને કંઈ હાથમાં આવે તો 'જનુ'માનું' લઈને પીઠમાં આપી તેનો દાડ પી આવતો. ઘેર આખો ત્યારે તે આગસુ થઈને પડ્યો રહેતો અને કિંધરસ બાધા કરતો તથા બળખા કાઢતો કરતો. તે દાકતર પાસે ગયો ત્યારે દાકતરે જાતી તપાસી માથું ઘુણાવ્યું.

“ભાઈ, આ રોગમાં તો ખૂબ સગવડ અને ઘણાં માધનો જેઈ એ, પણ તારી પાસે તો કશાની જોગવાઈ હોતી નથી.”

“ભાઈસાંજ, મોટા વાંધો એ જ છે.”

“ખૂબ દુધ પીવાનું રાખ અને ખીડી છાંડી દે.”

“હમણાં તો રોગ આજે છે અને દુઝાણું તો અમારે જાં નથી.”

એકવાર વસન્તઋતુમાં તેને કિંધ આવતી નહોતી, અને દારની તલપ થઈ આવી હતી. પીંઠે લઈ જવાય એવા ધરની કોઈ ચીજ હાથમાં આવે એવું નહોતું. એટલે ટોપી માથે મૂકાને તે બહાર નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તે પાદરીના ઘર પાસે આવ્યો. આ મકાનમાં પાદરી અને તેનો મદદનીશ અન્ને બેબા રહેતા હતા. આ મદદનીશનો કાંતાળો આંગણાની વાડને અડેલીને મૂક્યાં હતો. પ્રોકોફી વાડ નજીક ગયો, કાંતાળો ખસે ચડાવ્યો, અને પેટ્રોના નામની બાઈના પીકાનો રસ્તો લીધો. તેણે ધારેલું કે કાંતાળાના સાટામાં એ બાઈ દારની એકાદી બાટલી આપશે. પણ તે થોડાં જ ડગલાં ચાલ્યો હશે એટલામાં તે પાદરીનો મદદનીશ ઘર બહાર આવ્યો. મળસકું થઈ ગયું હતું એટલે એણે પ્રોકોફીને કાંતાળો ઉપાડી જના જોયો.

“અરે, આ શું!” એણે પડકારો કર્યો.

આસપાસના પેટ્રોફીઆ ઘરમાંથી નીકળી આવ્યા. પ્રોકોફીને પકડ્યાં, પોલીસથાણે લઈ ગયા, અને તેને અગિયાર મહિનાની કેદની શિક્ષા થઈ પછી શિમાળો આવ્યો એટલે પ્રોકોફીને જેલના દવાખાનામાં ફેરવ્યો. તેને સાત ઉધરસ આવતી હતી અને મહેનતથી તેને દમ ચડતો હતો. વળી તેને પૂરતી ગરમી પણ મળતી નહોતી. વધુ મજબૂત બાંધાના હતા તે તો જેમતેમ કરીને ટાક વેડી લેતા હતા, પણ પ્રોકોફી તો રાતઢાડો ટાઢથી થરથર્યા કરતો હતો, કેમકે ખરચ બચાવવા માટે જેલનો કપરી નવેમ્બર પહેલાં દવાખાનામાં સઘડી ચેતાવતો નહોતો.

પ્રોફાઈનીના શરીરની બહુ દુર્દશા થઈ હતી અને તેના આત્માની તો વળી એથીયે વિશેષ થઈ હતી. પોતાની પરિસ્થિતિથી તે કંટાળી ગયો હતો અને દરેકને ધિક્કારતો હતો. પાદરીના મદદનીશને, સધડી સળગાવવા નહોતો દેતો તે જેલના ઉપરીને, સંત્રીને, અને પડખેના ખાટલામાં સુતેલા રાતા સૂણેલા હાડવાળા માણસને, — એ બધાને તે ધિક્કારતો હતો. વળી દવાખાનામાં જે નવા ગુનેગારને લઈ આવ્યા હતા એને પણ તે ધિક્કારવા લાગ્યો હતો. આ ગુનેગાર તે સ્ટિપન હતો. એને માથામાં કંઈકે રોગ થયો હતો એટલે એને દવાખાનામાં લાવ્યા હતા અને પ્રોફાઈની પડખેના ખાટલામાં સુવાડ્યો હતો. થોડા વખત પછી સ્ટિપન પ્રત્યેનો ધિક્કાર ચાલ્યો ગયો અને પ્રોફાઈનીને તો ઊલટી એની સાથે ખુબ માયા બંધાઈ. એની જોડે વાતો કરવામાં તેને બહુ મગ્ન પડતી. સ્ટિપન જોડે વાત કર્યો પછી જ એની બગતરા ધડાલાર મટતી. સ્ટિપન જેને મળતો તેને પોતે કરેલા ઇશ્વા ખુનની તથા તેથી પોતાના હૃદય પર થયેલી અસરની વાત કરતો.

“અરે, તેણે ચિચિયારી તો ન જ કરી,” એણે પ્રોફાઈનીને કહ્યું, “પણ ડગલુંયે ખસી પણ નહિ. ‘મારી નાખ ! આ ઊભી !’ એ બોલી; ‘પણ હત્યા મારા ઊવની નથી થતી, તારા ઊવની થાય છે !’”

“બરાબર, હત્યા કરવી એ તો બહુ વસમું છે. એક દહાડો મારે ઘેરું હલાલ કરવાના પ્રસંગ આવેલો, પણ એટલામાંયે હું અડધો ગાંડા જેવો થઈ ગયેલો. મેં કોઈ ઊવની હત્યા કરી નથી; અને તોય આ ચંડાળો શું કામ મારો ઊવ લઈ જતા હશે ? મેં કોઈનું બૂંદું ક્યું નથી...”

“એ અધું ધ્યાનમાં લેવાશે.”

“કોણ ધ્યાનમાં લેવાનું હતું?”

“ઈશ્વર. ખીજું કોણ વળી?”

“બાઈ, ઈશ્વરની હયાતીની કશી નિશાની આજ સુધીમાં મેં દીડી નથી, એટલે હું તો ઈશ્વરને માનતો નથી. માણસ મરે ત્યારે એની ઘેર ઉપર ઘાસ ઊગવાનું અને પછી અધું અલાસ!”

“એમ માનવામાં તારી જૂઠ થાય છે. મેં આટલાં અધાં ખૂન કર્યાં છે, ત્યારે પેલી બાઈ બિચારી સૌની સેવાચાકરી કરતી હતી. હવે તું શું એમ માને છે કે તેની અને મારી બન્નેની સરખી ગતિ થવાની? નહિ જ. થોડો વખત વાટ જોવાની, એટલું જ.”

“ત્યારે તું એમ માને છે કે માણસ મરી ગયા પછી પણ એનો આત્મા ઊવતો રહે છે?”

“ખત્રીત; સાચે તે ઊવતો રહે છે.”

જ્યારે મોત પાસે આવ્યું ત્યારે પ્રોકોફીની પીડા વધી પડી. પૂરો ઘાસ પણ તેનાથી નહોતો લેવાતો. પણ છેક અન્તકાળે તેના સઘળા પીડા એકદમ શાન્ત થઈ ગઈ હોય એવું તેને લાગ્યું. તેણે સ્થિપનને પાસે બોલાવ્યો. “રામ-રામ. બાઈ,” તે બોલ્યો. “હું જોઉં છું કે મોત આવી પહોંચ્યું છે. પહેલાં મને તેની બહુ બીક લાગતી હતી, પણ હવે મને કંઈયે થતું નથી. હવે તો હું એટલું જ માણું છું કે ઝટ છૂટકો થાય તો સારું.”

દરમ્યાન યુજન મિહિલેની ખાજ બગડતી ચાલી હતી. વેપારરોજગારમાં બહુ મંદી આવી ગઈ હતી. શહેરમાં એક નવી દુકાન હરીદ્રાઈમાં ઊઘડી હતી, એટલે એની ધરાણી ખેંચાઈ જતી હતી, અને વ્યાજ તો ચડ્યે જતું હતું. વળા એણે ખીજ રકમ વ્યાજે લીધી. આખરે એની દુકાન અને બધો સરસામાન દરાજ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. દુકાન હાથમાંથી જતી રાખવા માટે ચારસો રૂબાની જરૂર હતી. આટલી રકમ ઊભી કરવા માટે યુજન અને એની ઝેરીએ દરેક ઓળખીતા આગળ માગણી કરી જોઈ. પણ ક્યાંયે તાકડો બાક્યો નહિ.

યુજનની ઝેરીને શાહુકાર કળણપુની રખાત જોડે સારો માંખન્ધ હતો. એટલે તેની પાસેથી કંઈક મદદ મળવાની આશા હતી. ત્યાં તો કળણપુને ઘેર ગંજાવર રકમનું ખાતર પડવાના ખબર મળ્યા. કોઈ કહે પાંચ લાખ રૂબાની રકમ હતી. “અને ઝેરીમાં ફોનું નામ દેવાય છે એ જાણે

છે ? ” યુગ્મને એની ઘેરીને કહ્યું. “ આપણે ત્યાં પગી હતોને તે વાસિલીનું. લોકો કહે છે કે એણે પૈસા ઉઠાવવા માંડ્યા છે અને પેલીસને લાંચ આપી વશ કરી લીધા છે. ”

“ હું તો એ લુચ્ચાને પહેલેથી વરતી ગઈ’તી. જુઓને આપણે ત્યાં હતો ત્યારે જ એણે કેવા જૂઠા સોગંદ ખાધા’તા ? પણ વાત આટલે સુધી વધશે એવું કંઈ ધાધુ’ નોતું. ”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે હમણાં જ એ આપણા ઘરના ચોગાનમાં આવેલો. રંધવારી કહે છે કે ચોક્કસ એ જ હતો. તે તો વળી એમ પણ કહેતી હતી કે ગરીબ કન્યાઓને પરણવામાં એ મદદ આપે છે. ”

“ એ તો એવી ખોટીખોટી વાતો જોડી કાઢવાની એ નવરીઓને ટેવ જ હોય છે. બધું ગપ. ”

તે જ પણ ફાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં પહેરીને કોઈ અગ્નિચો માણસ એની દુકાનમાં આવ્યો.

“ શું કામ છે ? ”

“ આ તમારા નામનો કાગળ છે. ”

“ કોણે મોકલ્યો ? ”

“ વાંચીને એટલે ખબર પડશે. ”

“ જવાબ નથી જોઈતો ? ધડી ઊંચો રહે. ”

“ ના, તે બને એમ નથી. ” કાગળ આપીને તે માણસ જતો રહ્યો.

“ આ વળી નવી નવાઈનો સંદેશો ! ” યુગ્મન બોલ્યો. પરબીડિયું ફેાડયું ત્યાં તો તેમાંથી ચારસો રૂબલની નોટો સરકા પડી. આ જોઈને એ તો આંભો જ બની ગયો. “ ચારસો રૂબલ ! ” એ બોલી ઊઠ્યો અને પોતે સમજામાં

છે કે ગંગે છે એની તપાસ કરવા ગાળ્યા. “આ શો અમત્કાર!”

પરબીડિયામાં એક ખાટી બેઠણીમાં વ્રજેલો યુછનના નામનો કાગળ પશુ હતો. “શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે” કાગળમાં લખેલું, “અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરવો. તમે મારું ખૂરું કરવામાં ખાટા નથી રાખ્યું: અને પેલા કૂપનવાળા મુકદ્દમામાં તમે મારે લાથે ખેડૂતને જખરો અન્યાય કરાવેલો. છતાં મને તમારી દયા આવે છે. આ સાથે ચારસોની નોટ છે. તે લઈને તમારા પગી વાસિલીને યાદ કરજો.”

“ભારે અચરજની વાત!” યુછને પોતાના મનને તેમ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું. અને જ્યારેજ્યારે એને આ વ્રસંગ યાદ આવતો, અથવા તે વિશે પોતાની સ્ત્રી સાથે વાત કરતો, ત્યારેત્યારે એની આંખમાંથી આંસુની ધાર થતી.

સુઝડલ વિહારના કેદખાનામાં ચૌદ પાદરીને પૂર્યા હતા. આ સર્વનો વાંક ફક્ત એટલો જ કે તેઓ ૩૬ ધર્મની સામે થયા હતા. ઇસિડોરને પણ અહીં જ મોકલેલો. મળેલી સૂચના મુજબ પાદરી મિસેલે તેના પ્રત્યે વર્તન રાખ્યું અને તેની સાથે વાત સરખી પણ કર્યા વિના તેને ગંભીર ગુનેગાર ઠરાવી એક નિરાળા કોટડીમાં પૂરવાનો હુકમ કર્યો. પખવાડિયા પછી મિસેલે કેદખાનાની તપાસે નીકળ્યો ત્યારે ફરતાં ફરતાં ઇસિડોરની કોટડીમાં આવ્યો અને તેને કંઈ કહેવું હોય તો કહેવા સૂચવ્યું.

“કહેવાનું તો ઘણું છે,” ઇસિડોરે ઉત્તર આપ્યા, “પણ ખીજા કોઈની હાજરીમાં કહેવાય એમ નથી. એકાન્તમાં કહું.”

મિસેલે સાથેનાં માણસોએ આ સાંભળી એકખીજા સામે જોયું. પણ મિસેલેને લાગ્યું કે ઇસિડોર ભણીથી કશો ડર રાખવા જેવું નથી, એટલે એણે તેને પોતાના ખંડમાં બોલાવ્યો, અને પછી કહ્યું:

“વારુ, હવે આપણે એકલા જ છીએ. બોલો.”

હસિંદોર ઘૂંટણીએ પડ્યો.

“ભાઈ,” હસિંદોર બોલ્યો, “તારી જાતની આ તું શી વસં કરી રહ્યો છે? તારા આત્મા ઉપર તો જરા દયા રાખ. જગતમાં પાખંડીઓનો પાર તો તું જ છે. અધી પવિત્ર ભાવનાઓ સામે તેં ટ્રાંસ કર્યો છે...”

એક મહિના કેટ મિસેલે પોતાનું નિવેદન મોકલ્યું તેમાં જણાવ્યું કે હસિંદોરે પશ્ચાત્તાપ દર્શાવ્યો છે માટે તેને છોડી મૂકવો જોઈએ. વળા એણે બીજા કેદીઓના પણ છુટકારાની તેમાં માગણી કરી અને તે પછી એણે પોતાની જગાનું રાહનામું આપ્યું.

દસ વરસ વીતી ગયાં. મિટિયા સમકોનીએ કલા-
ભવનનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. અત્યારે એ સાઈબીરિયાની
સોનાની ખાણોમાં ઇજનેર હતો અને ત્યાં એને મોટો પગાર
મળતો હતો. એક દિવસ એ પરગણામાં શરવા નીકળવાનો
હતો. એ વખતે ત્યાંના સૂઆએ સ્ટિપન નામે એક ગુનેગાર
મુસાફરીમાં સાથે રાખવા એને સોંપ્યો.

“તમે તો કહો છો કે એ ગુનેગાર છે, ત્યારે પછી
એવા માણસનો સાથ ભયંકર ન ગણાય?”

“આ ગુનેગારનો નહિ. આ તો સાધુ પુરુષ છે,
ગમે તેને પૂછી જુઓને, સૌ એમ જ કહેશે.”

“ત્યારે એને અહીં કેમ મોકલેલો?”

સૂઆે હસ્યો, “એણે છ ખૂન કર્યાં છે, અને છતાં એ
સાધુ પુરુષ છે. હું એનો જમાન થાઉં છું.”

મિટિયા સમકોનીએ સ્ટિપનને સાથે લીધો. સ્ટિપનનું
શરીર હવે કૃશ થઈ ગયું હતું. તેને માથે નાલ પડી હતી,

અને ચામડી કાળી થઈ ગઈ હતી. મુસાફરીમાં તે મિટિયાની પોતાના દીકરા જેટલી સંભાળ લેતો. તેણે એને પોતાની વાત કહી—પોતાને અહીં શાથી મોકલેલો અને હવે પોતાનું જીવન કેવા પ્રકાશથી ભરપૂર અન્યું છે એ તેણે જાણાવ્યું.

અને નવાઈ જેવી બીના તો એ બની કે મિટિયા સમકાની આજ સુધી દારૂ, મિષ્ટાન્ન અને જુગારમાં રાતદહાડે મશગૂલ રહેતો હતો તેને સૌથી પહેલીવાર જીવન એટલે શું એના વિચાર આવ્યા. અને એકવાર આવ્યા પછી આ વિચારોએ તેનો પાછો છોડ્યો નહિ પણ એની રહેણીમાં સદંતર પરિવર્તન કર્યું. કેટલાક વખત પછી એને એક મોટો હેતુ મળ્યો, પણ એણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો, અને પોતાની પાસે એકલા થયેલા પૈસાથી એક જગીર ખરીદી, લભ કરી, ખેડૂતવર્ગની સેવા પાછળ જિંદગી ગાળવાનો દરાવ કર્યો.

એણે આ બધી મુશ્કેલી બરાબર આણી. પણ જાગીર પર વસવાટ કરતાં પૂર્વે એ પોતાના પિતા પાસે ગયો. આજ સુધી એને તેની સાથે બનતું નહોતું, અને એનો પિતા પોતાના નવા કુટુંબ સાથે જુદો રહેતો હતો. પણ હવે સમાધાન કરવાનો મિટિયાને વિચાર થયો. આ વાત જાણીને ડોસાને પ્રથમ તો અજબબી થઈ, અને દીકરામાં થયેલું પરિવર્તન દેખી તે હસ્યો; પણ થોડા વખત પછી તેણે દીકરાનો વાંક કાઢવો મૂકી દીધો અને તેને લાગ્યું કે ધણે પ્રસંગે તો વાંક એનો નહિ પણ પોતાનો જ હતો.

